
BIBΛIOKPIΣIEΣ

Nikolaos Tachinoslis, Handschriften und Ausgaben der Odyssee: mit einem Handschriftenapparat in Allen's Odysseeausgabe, Verlag Peter Lang, Φραγκφούρτη-Βέρνη-Νέα Υόρκη-Νανσὺ 1984. 8ο, σ. 143. (Studien zur klassischen Philologie, Bd. 13).

Habent editiones sua fata. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ φιλόλογου, πού γιὰ ὅ,τι σχετιζόταν μὲ τὸ κείμενο τῆς Ὀδύσσειας προσέφευγε —ἢ παρέπεμπε ἔστω— μὲ ἀπεριόριστη κατὰ κανόνα σιγουριά¹ στὴν ἔκδοση τοῦ Allen στὴ σειρὰ Oxford Classical Texts, θὰ κλονιστεῖ ἴσως ὕστερα καὶ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς παραπάνω διατριβῆς, πού ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κολωνίας τὸ 1983 καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1984.

Ὁ A. Ludwich εἶχε στηρίζει τὴν κριτικὴ του ἔκδοση τῆς Ὀδύσσειας² σὲ εικοσιτέσσερα χφφ, τὸ $\frac{1}{3}$ σχεδὸν τῶν χφφ πού σώζονται, καὶ θεωροῦσε τὴν ἀντιβολὴ ὄλων τῶν χφφ τοῦ ἔπους αὐτοῦ σὰν ἔργο, πού μόνο συλλογικὰ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ. Πρόσφατα ἐξάλλου ἢ St. West σὲ ἔκδοση τῆς Ὀδύσσειας ἀναφέρει³ ὅτι εἶχε γιὰ πρότυπό της τὸ κείμενο τοῦ Ἑλβετοῦ φιλόλογου Von der Mühl. Πρέπει ὡστόσο ὁ κάθε μελετητῆς νὰ συνειδητοποιήσει τὸ ἀπλὸ γεγονός ὅτι τόσο τὸ κείμενο τοῦ Von der Mühl, ὅσο καὶ τὸ κείμενο τῶν ὑπόλοιπων κριτικῶν ἐκδόσεων τοῦ αἰώνα μας⁴, στηρίζονται εἴτε στὴν ἔκδοση τοῦ Ludwich (Λιψία I 1889 II 1891) εἴτε στὴν ἔκδοση τοῦ T. W. Allen (Ὁξφόρδη 1908 ²1917) πού τὸ κείμενο τῆς δεύτερης ἐκδόσεώς του συνεχίζει νὰ ἀνατυπώνεται ἴσαμε σήμερα χωρὶς οὐσιαστικὲς μεταβολές. Ὁ Allen βέβαια ἰσχυρίστηκε ὅτι εἶχε διαβάσει τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν χφφ καὶ ὅτι τὰ κατέταξε σὲ (α') οἰκογένειες στὶς ὁποῖες καὶ παραπέμπει τὶς περισσότερες φορὲς στὸ κριτικὸ του ὑπόμνημα, (β') ἀνεξάρτητα χφφ καὶ (γ') χφφ πού ἔχουν ὑποστῆ συμφορμὸ (contaminatio).

---

1. «Athen certe nostra aetate praeter omnes intimam habet Homericorum codicum cognitionem... minor vero editio altera (sc. Odysseae), qua omnes utimur cuiusque accuratissimam diligentiam non desistimus admirari», P. Von der Mühl, *Homeri Odyssea*, Βασιλεία 1946, σ. V-VI.

2. A. Ludwich, *Homeri Odyssea* I-II, Λιψία 1889-1891.

3. St. West - A. Heubeck - G. A. Privitera, *Omero Odyssea*, τόμ. I (ραψ. α-δ), Φλωρεντία 1981, σ. XCV.

4. V. Bérard, *L'Odyssee* i-iii, Παρίσι 1947⁴ - W. B. Stanford, *Homer Odyssey* i-ii, Λονδίνο 1965², κ.α.

Στο πρώτο μέρος τῆς ἐργασίας του ὁ Ταχινოსλῆς ἐξετάζει τὸ ζήτημα τῶν συγγενῶν χφφ τῆς Ὀδύσσειας, τὴν ἱστορία τῆς θεωρίας τῶν οἰκογενειῶν χφφ, τὶς συγκεκριμένες οἰκογένειες στὶς ὁποῖες ὁ Allen εἶχε ταξινομήσει τὰ χφφ τῆς Ὀδύσσειας, συγγένειες πού τὰ χφφ αὐτὰ πραγματικά φαίνεται νὰ παρουσιάζουν μεταξύ τους, καὶ ἐκθέτει τὰ δικά του συμπεράσματα (σ. 2-48). Στὸ δεύτερο καὶ μεγαλύτερο μέρος (σ. 49-140) παρουσιάζει ἕνα κριτικὸ ὑπόμνημα στὸ κείμενο τῆς Ὀδύσσειας τοῦ Allen, πού ἔχει συντάξει ὁ ἴδιος ἀφοῦ ἀντέβαλε εἴκοσι χφφ ἀπὸ μικροταινίες (δυστυχῶς κανένα ἀπὸ τὰ χφφ πού δὲν μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσει ὁ Allen).

Τὸ 1864 ὁ C. A. J. Hoffmann εἶχε διαπιστώσει ὅτι τὰ χφφ τῆς Ἰλιάδας Lipsiensis καὶ Vindobonensis ὅ περιεῖχαν πολλὲς κοινὲς γραφές πού ἀνάγονταν στὴν ἀρχαία παράδοση. Τὸ 1890 ὁ W. Leaf πρόσθεσε καὶ ἄλλα χφφ καὶ σχημάτισε μιὰν οἰκογένεια ὑποθέτοντας ὅτι ἡ παρουσία κοινῶν ἀρχαίων γραφῶν ἀποτελοῦσε ἀσφαλὲς κριτήριον γι' αὐτὴ τὴν ταξινόμηση. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ συγκέντρωσε 2000 περίπου χωρία, γιὰ τὰ ὁποῖα τὰ παλαιὰ σχόλια καὶ ὁ Εὐστάθιος ἔχουν παραδώσει ἀρχαῖες γραφές, μὲ τὶς ὁποῖες συνέκρινε τὶς ἀντίστοιχες γραφές τοῦ κάθε χφφ πού ἐξέτασε. Ἡ παρουσία κοινῶν γραφῶν καὶ σὲ χφφ πού δὲν μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν συγγενῆ μεταξύ τους δὲν τὸν ξένισε· τὴν ἀπέδωσε στὴν ἐνσωμάτωση στὸ κείμενο, πού διαβάζονταν πολὺ, σχολίων καὶ γλωσσῶν.

Ὁ Allen, πού διατεινόταν ὅτι ἐφαρμόζει καὶ διευρύνει τὴν μέθοδο τοῦ Leaf, προσέφυγε καὶ σὲ ἄλλα κριτήρια γιὰ νὰ ταξινομήσει τὰ ἰταλικά χφφ τῆς Ἰλιάδας. Ἐπισήμανε (α') τὴν παρουσία ἀλεξανδρινῶν ἢ μὲ ἄλλο τρόπο πιστοποιημένων ἀρχαίων γραφῶν, (β') τὴν παρουσία γραφῶν πού μαρτυροῦνται στοὺς παπύρους ἢ στὴν ὠα τῶν σελίδων τοῦ χφφ Venetus A ἢ στὸν Εὐστάθιο, καὶ (γ') γραφές πού δὲν μαρτυροῦνται ἀλλοῦ, ἀλλὰ εἶναι ἀπὸ μόνες τους ἀξιόλογες⁵. Καρπὸς τῆς ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου αὐτῆς εἶναι ὄχι μόνον τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς Ἰλιάδας, ἀλλὰ καὶ τῆς Ὀδύσσειας. Ἐξάλλου σαφὴ εἰκόνα τῆς μεθόδου του μᾶς ἔδωσε ὁ Allen μόλις τὸ 1931 στὰ προλεγόμενα τῆς editio maior τῆς Ἰλιάδας! "Ἔτσι ὁ ἀνυποψίαστος ἀναγνώστης τῆς Ὀδύσσειας, πού εὐλόγα ὑποθέτει ὅτι οἰκογένεια χφφ δὲν μπορεῖ παρά νὰ σημαίνει τὸ σύνολο τῶν χφφ πού τὴν ἀποτελοῦν, μόνον στὰ προλεγόμενα τοῦ 1931 πληροφορεῖται, ὅτι ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ ἕνα χφφ σὲ μιὰν οἰκογένεια ἦταν νὰ συμφωνεῖ σὲ κάθε ραφωδία σὲ 15 σημεῖα (ἀπὸ τὴ ραφωδία μάλιστα θ μόνον σὲ 10) πρὸς μιὰν ὁμάδα ἄλλων χφφ⁶. Παρατηροῦμε δηλ. ὅτι ἐνῶ ὁ Leaf εἶχε τουλάχιστον ἐφαρμόσει ἕνα φιλολογικὸ κριτήριον γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς δικῆς του οἰκογένειας χφφ, ὁ Allen προχώρησε στὴν ταξινόμησή του στηριζόμενος ἀποκλειστικά σὲ ἀριθμητικὸς ὑπολογισμοὺς («a strictly numerical calculation»). Καὶ τὸ παράδοξο ἔχει συνέχεια: ἐνῶ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς Ὀδύσσειας ὁ Allen παραπέμπει τὶς περισσότερες φορὲς σὲ

5. T. W. Allen, *The text of the Iliad*, *Class. Rev.* 13 (1899) 111.

6. T. W. Allen, *Homeri Ilias* i-iii, Ὁξφόρδη 1931, 93.

οικογένειες χφφ, στο αντίστοιχο τῆς editio maior τῆς *Ἰλιάδας* τις ἀγροεῖ παντελῶς.

Ἀναπόφρευκτες συνέπειες: ἡ ἀπόδοση μιᾶς γραφῆς σὲ μιὰν οικογένεια χφφ στο κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς *Ὀδύσσειας* δὲν σημαίνει ὅτι ἡ γραφή αὐτὴ ὑπάρχει σὲ ὅλα τὰ χφφ, ποὺ ὁ Allen ἔχει ὑπαγάγει στὴν οικογένεια αὐτή· γραφές ποὺ ὁ Allen ἔχει ἀποδώσει σὲ κάποιαν οικογένεια εἶναι κατὰ περίπτωση δυνατόν νὰ ἀπαντοῦν σὲ ὅλα τὰ χφφ τῆς⁷, μόνο σὲ μερικά, μόνο σὲ ἓνα, ἢ καὶ σὲ ἄλλα χφφ ἄλλων οικογενειῶν, ποὺ ὅμως δὲν ἀναφέρονται. Κι ἀκόμη ὁ Allen στο κριτικὸ ὑπόμνημα οὔτε ὅλες τις γραφές τῶν χφφ, ποὺ ἰσχυρίστηκε ὅτι ἐξέτασε, παραθέτει, οὔτε οἱ γραφές ποὺ ἀναφέρονται εἶναι πάντοτε ἀπόλυτα ἀκριβεῖς. Τελικὸ ἀποτέλεσμα: ξεκινώντας ὁ Allen μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι τὰ ὁμηρικὰ χφφ εἶναι δυνατόν νὰ ταξινομηθοῦν σὲ οικογένειες, ἀνέπτυξε μιὰ στατιστικὴ μέθοδο ποὺ —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις ἀγαθές του προθέσεις— μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς βαρὺ φιλολογικὸ σφάλμα. Καὶ τὸ σφάλμα αὐτὸ ἀποδείχθηκε στὴν πράξη ἀκόμη πιὸ βαρὺ ἐξαιτίας τῆς ἐμπιστοσύνης, σχεδὸν τυφλῆς, ποὺ ἔτρεφε ὁ φιλολογικὸς κόσμος γιὰ ὀγδόντα κοντὰ χρόνια στὴν ἔκδοση τῆς *Ὀξφόρδης*. Ἡ ἐμπιστοσύνη αὐτὴ ὀφείλεται βέβαια ὡς ἓνα σημεῖο καὶ στὴν ἀναγνώριση ποὺ ἀπέσπασε ὁ Allen ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοῦ φιλολόγου καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν A. Ludwich («ἐκφράζω τὸν ἀνεπιφύλακτο θαυμασμό μου σ' ἓνα τόσο ἐξαιρετικὸ ἐπίτευγμα»)⁸. Πρόσφατα ἀκόμη ὁ Albin Lesky ἐξέφρασε τὴ λύπη του, ἐπειδὴ ὁ Allen ἐγκατέλειψε στὴ μεγάλη ἔκδοση τῆς *Ἰλιάδας* τὸν χωρισμὸ τῶν χφφ σὲ οικογένειες⁹.

Ἡ ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ φιλολογικὸς κόσμος δέχτηκε τὴν ἔκδοση τοῦ Allen εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἀκουστοῦν καὶ νὰ προσεχτοῦν ἀνάλογα οἱ ἀντιρρήσεις, ποὺ εἶχαν προβληθεῖ ἀπὸ ὀρισμένες πλευρές. Οἱ ὑποψίες π.χ. τοῦ Pasquali σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς παραδόσεως τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο τοῦ Allen ὅτι τὰ ὁμηρικὰ χφφ εἶναι «παράδειγμα συμφύρσεως ὄλοσχεροῦς ἢ σχεδὸν ὄλοσχεροῦς» ἢ «ἡ σύμφυση στὰ μεσαιωνικὰ χφφ τῆς *Ἰλιάδας* εἶναι ὄλοσχερῆς»¹⁰ ἐπαληθεύονται σήμερα καὶ ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ Ταχινოსλή. Ὁ τελευταῖος δὲν πλησίασε τὸ θέμα του μὲ μόνο ὄπλο τὴ θεωρητικὴ συλλογιστικὴ. Κάθε συμπέρασμά του, εἴτε παρουσίαση ἀντιφάσεων στὴν ταξινομήση τῶν οικογενειῶν εἶναι αὐτό, εἴτε ὑπόδειξη σφαλμάτων (ἀπὸ τις ἀπλές παραλείψεις γραφῶν ὡς τὰ κενὰ καὶ τις ἀνακρίβειες τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος τοῦ Allen)¹¹, ἔχει τεκμηριωθεῖ μὲ τὴν παράθεση τῶν γραφῶν ποὺ

7. Τὰ χφφ αὐτὰ σύμφωνα μὲ τὸν Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Φλωρεντία 1952², 208 εἶναι ἀπόγραφα σωζομένων χφφ.

8. A. Ludwich, Beiträge zur homerischen Handschriftenkunde: *Festschrift C. F. W. Müller* (= Jahrb. f. class. Philologie, παράρτημα ἀρ. 27), Λυψία 1900, 33. Πρβ. καὶ T. I. Agar, *Class. Rev.* 23 (1909) 50 «deserves every scholar's congratulation on his great achievement».

9. Στὴ *RE*, συμπλήρωμα τόμ. XI, στήλη 841.

10. G. Pasquali, ὀ.π., σ. 209, 212.

11. Δεῖγμα διαφορῶν (μετὰ τὴν ἐπικρατέστερη γραφὴ ἀκολουθεῖ ἡ γραφὴ ὅπως δίνεται ἀπὸ τὸν Allen καὶ ὕστερα ὅπως δίνεται ἀπὸ τὸν Ταχινოსλή): α1 πολλὰ | πάντων ε (=

περιέχουν τὰ 20 χφφ πού ἐξέτασε. Τὸ μέγεθος τοῦ παλαιογραφικοῦ αὐτοῦ ἐπιτεύγματος μειώνεται δυστυχῶς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ συγγρ. καταρτίζει τὸ κριτικό του ὑπόμνημα σὲ πολὺ στενὴ συνάρτηση πρὸς ἐκεῖνο τοῦ Allen, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὰ χφφ πού διάβασε. «Ἔτσι μονάχα θὰ μπορούσε νὰ συμβάλει στὴν παραπέρα μελέτη τῶν χφφ τοῦ ἔπους. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ διατριβὴ ἔχει ἄψογη ἐμφάνιση —πράγμα ὄχι συνηθισμένο γιὰ δακτυλογραφημένα βιβλία— καὶ δὲν παρουσιάζει τυπογραφικὰ σφάλματα. Τὸ ὕφος, αὐστηρὰ ἐπιστημονικό, εἶναι πυκνὸ ἀλλὰ καὶ ἐναργές, τουλάχιστο γιὰ τοὺς εἰδικούς, στοὺς ὁποίους καὶ ἀπευθύνεται ὁ συγγραφέας. Μερικοὶ χαρακτηρισμοὶ εἶναι ἀναπόφευκτα σκληροί, καὶ ὅπωςδῆποτε ἔχει καταβληθεῖ ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ νὰ μὴ χαρακτηρισθεῖ *expressis verbis* ἡ ἐργασία τοῦ Allen «φιλολογικὴ ἀπάτη». Γιατὶ εὐκόλα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσάψει στὸ ἔργο τοῦ Allen αὐτὸν τὸν βαρύτατο χαρακτηρισμό, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι στὰ κατάλοιπά του δὲν ἔχει βρεθεῖ τίποτα σχετικὸ μὲ τὶς ἔρευνές του γύρω ἀπὸ τὸ Ἵομηρικό κείμενο. Ἐσφαλῶς ὡστόσο ἔχουν ξεπεραστεῖ ὀρισμένα ὄρια, ἰδιαίτερα στὸ σημεῖο ὅπου ὁ συγγρ. ἀπευθύνεται στοὺς ὑπεύθυνους τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἰοξφόρδης καὶ τοὺς συνιστᾷ νὰ προβληματισθοῦν («Aber vielleicht sollten sich auch die Verantwortlichen der Oxford University Press darüber Gedanken machen», σ. 48).

Ἡ ὑπόδειξη κενῶν στὸ ἔργο τοῦ Ταχινოსλῆ δὲν θὰ εἶχε νόημα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἀπουσιάζει ὁ ἀπαραίτητος πίνακας βραχυγραφιῶν, μιὰ καὶ γίνονται συχνὰ παραπομπές σὲ περιοδικὰ πού δὲν ἐκδίδονται πιά. Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς διατριβῆς, δηλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν ἐκδοση τοῦ Allen, θὰ εἶναι στὸ μέλλον ὄχι μόνον ἀπαραίτητος συνοδὸς τοῦ κειμένου τῆς Ἰοξφόρδης, ἀλλὰ καὶ πολὺτιμο βοήθημα γιὰ ὅποιαδῆποτε ἐκδοτικὴ προσπάθεια, πού θὰ πρέπει νὰ ξεκινήσει στηριζόμενη στὰ συμπεράσματα τοῦ πρώτου μέρους ἢ τουλάχιστον νὰ τὰ λάβει ὑπόψη τῆς.

Ἡ κρινόμενη ἐργασία δὲν εἶναι διευρυμένη βιβλιοκρισία τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου τῆς Ἰοδύσσειας ἀπὸ τὸν Allen, ἀλλὰ παρουσίαση ἑνὸς συγκεκριμένου φιλολογικοῦ ζητουμένου: μιᾶς νέας ἐπιστημονικῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς Ἰοδύσσειας. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὁ συγγρ., πού δὲν ἀναφέρει πούθενά ἂν προτίθεται ὁ ἴδιος νὰ προχωρήσει πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἔχει συμβάλει θετικά. Ἡ μόνη ἐπιφύλαξη πού θὰ εἶχε κανεὶς εἶναι σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση τοῦ τί πραγματικὰ περιέχουν τὰ χφφ, καθὼς ἐμεῖς δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μικροταινίες χφφ τῆς Ἰοδύσσειας γιὰ τὸν σχετικὸ ἔλεγχο. Μπορεῖ ὡστόσο κανεὶς

H³M⁴R⁷R¹⁰R¹²U²U⁶: H³, α 12 ἔσxn] ἴσxn α (= CL⁷R⁴): R⁴, α 31 ἔπε' ἀθανάτοισι μετρήδα] ἔπεα περὸνεντα προσηῖδα b (= Pal. H⁴OP³V¹V⁴) c: H⁴ Pal, v 333-35 om. a: habet L⁷ κ.ἄ.

Καὶ ἡ ὑστεροφημία τοῦ Allen ὡς παλαιογράφου ἀποδυναμώθηκε, ἀφοῦ εἶχε χρονολογήσει στὸν 15ο αἰ. τὸ γραμμένο ἀπὸ τὸν Λεόντιο Πιλάτο (+1365) χφφ Venetus 29 καὶ δὲν εἶχε παρατηρήσει ὅτι τὸ χφφ Parisinus 2894 τοῦ 13ου αἰ. ἀπὸ τὴ ραψ. σ εἶναι γραμμένο ἀπὸ νεώτερο γέρι τοῦ 15ου αἰ.

νά προσυπογράψει ὅ,τι ὁ J. A. Davison ἔγραψε πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια σχετικὰ μὲ τὸ ὁμηρικὸ κείμενο: What is now needed... is a thorough study of the mediaeval manuscripts with a view to constructing a history of the text from the ninth to the fifteenth centuries, as a preliminary to the preparation of new texts¹² καὶ στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσεται σίγουρα ἡ εὐπρόσδεκτη ἔρευνα τοῦ συγγρ. Ἐπομένουν ὡστόσο νά γίνουν ἀκόμη πολλὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Ἀπὸ μιὰ δειγματολογικὴ ἐξέταση ποῦ ἔγινε δυνατὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου στὸ τυπογραφεῖο ἐπιβεβαιώνονται σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ἀπόψεις ποῦ ἐκφράστηκαν παραπάνω¹³.

Ἔτσι Allen καὶ Ταχινოსλῆς παραλείπουν τὶς παρακάτω διαφορετικὲς γραφὲς τοῦ P6:

Στίχος	P6	Ἔκδοση Allen
5	χαριέστατον	χαριέστιμον
11	om. τί	
20	άνοις (= ἀνθρώποις)	ἀνθρώποισι
37	ἐνίψει (sed corr. s.v. -σπει)	ἐνίσπει
84	ἔχουσιν	ἔδουσιν
122	οἶδ'	οἶτ' ¹¹
125	νῆες	νίεζ
147	οἶτ'	οἶδ'
158	δι. δῶκε	δ' ἔδωκε
167	καπνῶν	καπνόν
176	ἦε φιλόξενοι	ἦε φιλόξενοι
197	Ἐδανθέως	Ἐδάνθεως
198	ἱρείς	ἱραῖς
198	om. ᾄς	
199	ζῶν	σῶν
202	δῶκεν	δῶκ'

Τὸ ἴδιο γιὰ τὸν M2 (ραψ. υ, στ. 1-50).

Στίχος	M2	Ἔκδοση Allen
3	ἱριέσκον	ἱριέσκον
11	τιόξιιν	τιόξιιν
16	ἄρα	ῥα
18	δῆ om.	

12. Στὸ ὁμαδικὸ ἔργο *A Companion to Homer*, Λονδίνο 1962, σ. 229.

13. Τὰ χροφ (Parisinus gr. 2894 = P6, ραψ. ι, στ. 1-202, Ambrosianus B 99 sup. = 121 = M2, ραψ. υ, στ. 1-50 καὶ ραψ. φ, στ. 70-90, Vaticanus gr. 915 = R4, ραψ. ω, στ. 1-100) μᾶς δάνεισε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἀντιβολὴ ἔγινε ἀπὸ τῆ συνεργάτιδά μου Κα Ἀλ. Σοιτηροῦδη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ θερμὰ.

“Όμοια δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἐξῆς διαφορετικὲς γραφές στὴ φ:

Στίχος	M2	Ἔκδοση Allen
77	ἰποίμην	ἰσποίμην
79	μεμνήσθαι	μεμνήσσομαι
86	γυναικός	γυναικί
90	λιπόντες	λιπόντε

Τοῦ R4 παραλείπονται οἱ διαφορετικὲς γραφές:

Στίχος	R4	Ἔκδοση Allen
42	πολέμου	πτολέμου
45	τε ομ.	
46	κείροντο	κείραντο
58	δ' ἔστησαν	δὲ σ' ἔστησαν
63	καὶ ἤματα	καὶ ἡμαρ
72	δέ	δῆ
91	ἀέθλια	ἀεθλα

Συνεπῶς θὰ πρέπει νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι ὁ Ταχινოსλῆς δὲν διάβασε τὰ χφφ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Allen γιὰτὶ συνήθως οἱ γραφές καὶ οἱ στίχοι συμπίπτουν μὲ ἐκείνους τοῦ ἄγγλου ἐκδότη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, νὰ μὴν προχωρεῖ ἡ ἐξέταση τῶν ἰδίων τῶν χφφ.

N. KONOMHS

G. Xanthakis-Karamanos, *Studies in Fourth-Century Tragedy*, Ἀθήνα (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 1980. 8ο, σ. XVI+246, πίν. 15*.

Σπανίως ἡ νεότερη ἔρευνα ἔθεσε στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός της τὴν τραγωδίαν τοῦ 4ου αἰ., γιὰ τὴν ὁποία οἱ συγκρίσεις μὲ τὴν παραγωγή τῶν τριῶν μεγάλων ὑπῆρξαν συχνὰ ἐξοντωτικές. Κατὰ κανόνα δὲν τῆς ἀφιέρωνε παρὰ ἐλάχιστες σελίδες στὸ τέλος γενικῶν ἔργων γιὰ τὴν τραγωδίαν ἢ τὸ δράμα. Ἔτσι, στὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ ἄρθρο τοῦ Webster (*Hermes* 1954), δὲν γράφτηκε καμία συνθετικὴ ἐργασία γιὰ τὸ θέμα. Τὸ ἐρευνητικὸ τοῦτο κενὸ φιλοδοξεῖ νὰ καλύψει ἡ κρινόμενη μελέτη, ἢ

* Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν Δανιὴλ Ἰακώβ γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις του.

ὅποια ἀρχικῶς ὑποβλήθηκε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου (1976).

Τὸν κορμὸ τοῦ βιβλίου καταλαμβάνουν ἑπτὰ κεφάλαια. Προτάσσεται σύντομη εἰσαγωγὴ καὶ ἐπιτάσσονται ἐκτενὲς περιλήψεις στὰ Νέα Ἑλληνικά, πλούσια βιβλιογραφία (ἀναγράφονται περίπου 400 τίτλοι), ἀναλυτικὰ εὑρετήρια (χωρίων, πραγμάτων, ἑλληνικῶν λέξεων [ἐπιλογή], ἀπαξ εἰρημένων) καὶ 15 ὀλοσέλιδοι πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

Στὴν εἰσαγωγὴ ἡ συγγρ. ἀπορρίπτει τὸν συνηθισμένον γιὰ τὴν τραγωδίαν τοῦ 4ου αἰ. χαρακτηρισμὸ «παρακμῆ» καὶ προτιμᾷ νὰ μιλάει ἀπλῶς γιὰ ἀναπροσανατολισμὸ («change of direction»).

Οἱ «γενικὲς τάσεις» ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον τοῦ πρώτου κεφαλαίου. Ἡ ἀρμονικὴ ἐνότητα λόγου, μέλους καὶ ὑποκρίσεως, τὴν ὅποια εἶχε ἐπιτύχει ὁ 5ος αἰ., διασπᾶται. Τὴν τραγικὴ παραγωγὴ τὴ χαρακτηρίζει ἡ προσήλωσις στὴν τεχνικὴ, ἰδιαιτέρα στὴν *λίξις*, ἡ βαθμιαία ἀποκοπὴ τοῦ χοροῦ ἀπὸ τὰ δρώμενα καὶ ἡ αὐξανόμενη σημασία τῆς σκηνοθεσίας, τοῦ θεάματος καὶ τοῦ ρόλου τῶν ὑποκριτῶν. Τὸ ὕλικόν τους οἱ τραγικοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ τὸ ἀντλοῦν ἀπὸ τὴ μυθικὴ παράδοσιν καὶ κυρίως ἀπὸ ὀρισμένους δοκιμασμένους κύκλους, ἐνίοτε ὡστόσο ἀποτολμοῦν ριζοσπαστικὰς καινοτομίας. Ποῦ καὶ ποῦ στρέφονται σὲ ἀνεκμετάλλετους ἕως τότε μύθους ἢ ἀκόμη καὶ σὲ ἱστορικὰ θέματα, σύγχρονα ἢ παλαιότερα. Ἡ συγγρ. ἐπισημαίνει κάποιες γενικότερες ἀλλαγές, οἱ ὅποιες ἐπηρέασαν καὶ τὴν τραγωδίαν, ἐξαιρεῖ τὴν σημασίαν τῶν πληροφοριῶν τῆς *Ποιητικῆς* γιὰ τὴν ἀνασύνθεσιν τῆς πλοκῆς χαμένων ἔργων καὶ συζητᾷ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν παράστασιν καὶ τὴν διοργάνωσιν τῶν δραματικῶν ἀγώνων. Παρατίθενται στοιχεῖα γιὰ τὴ δημοτικότητα τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλῆ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ἀκολουθοῦν παρατηρήσεις γιὰ τὴς πηγὰς (Ἀριστοτέλης, Στοβαῖος, Ἀθήναιος κ.ά.), οἱ ὅποιες μᾶς παραδίδουν τὰ ἀποσπάσματα, ἀναφέρονται ἔργα τοῦ Ναιβίου καὶ τοῦ Πακουβίου, τὰ ὅποια ἐνδεχομένως ἀνάγονται σὲ μετακλασσικὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, καὶ γίνεται διεξοδικὰ λόγος γιὰ τὴ δημοτικότητα τοῦ Εὐριπίδου.

Στὸ δεύτερον κεφάλαιον (Pathetic motifs, σ. 35-46) ἡ συγγρ. ἐξετάζει τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον χειρίστηκαν μερικοὺς μύθους τραγικοὶ τοῦ 4ου αἰ. (Καρκίνου *Μήδεια* καὶ Ἀλόπη, Θεοδέκτου *Φιλοκτήτης*, Ἀστυδάμαντος *Ἀλκίμων*), ἐπιχειρεῖ σύγκρισιν μὲ παλαιότερας δραματοποιήσεις τῶν ἴδιων μύθων, ἰδίως ἀπὸ τὸν Εὐριπίδου, καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει τὴς ἀποκλίσεις τῶν νεότερων, οἱ ὅποιες συχνὰ ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ μία τάσις ἀποφυγῆς τοῦ *μυθοῦ*.

Στὸ τρίτον κεφάλαιον (Melodramatic motifs, σ. 47-58), μετὰ ἀπὸ κάποιες παρατηρήσεις γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ἐνὸς ἔργου ὡς μελοδράματος ἢ τραγικωμωδίας, συζητοῦνται οἱ μαρτυρίαι γιὰ τὴν Ἀντιγόνην τοῦ Ἀστυδάμαντα, ἡ ὅποια πιθανῶς ὑπῆρξε πηγὴ τοῦ Ὑγίνου (72) καὶ τῶν σχετικῶν ἀγγειογραφιῶν, καὶ γιὰ τὸν *Νικκία* τοῦ Θεοδέκτη, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὡς τραγωδίαν μὲ *περιπέτειαν* καὶ ὡς παράδειγμα ἔργου μὲ *δύσιν* καὶ *λίξις*.

Τὴν ἐπίδρασιν τῆς ρητορικῆς, στὴν ὅποια ἐθήτευσαν φημισμένοι τραγικοὶ τῆς ἐποχῆς, πάνω στὴν τραγωδίαν (γλώσσα, *ἀγῶνες λόγων*, *πάθη*) παρακολουθεῖ ἡ συγγρ. στὸ τέταρτον κεφάλαιον (Legal and rhetorical motifs, σ. 58-70).

Στο πέμπτον κεφάλαιον (Narrative passages, σ. 71-101) πραγματεύεται τὰ ἀφηγηματικὰ ἀποσπάσματα (Χαιρήμ. *Θινεὺς* καὶ Ἀλφεισίβοια, κ.ά.). Προτάσσει —κάποτε ἐπιτάσσει— ὀρισμένες γενικὲς παρατηρήσεις, σχολιάζει τὸ κείμενον κατὰ στίχον καὶ ἐπιχειρεῖ, ὅπου εἶναι δυνατόν, σύγκρισιν μὲ παρόμοιους σκηνὰς ἔργων ἄλλων τραγικῶν ὅπως λ.χ. Χαιρήμ. ἀπ. 14 Sn. — Εὐρ. Βί. 683 κ.έ.

Στὴν ἀρχὴν τοῦ ἕκτου κεφαλαίου (Philosophic motifs, σ. 103-161) ὀρίζονται τὰ γενικότερα ρεύματα, τὰ ὅποια ἐπέδρασαν στὴν τραγωδίαν τοῦ 4ου αἰ. (ἀπόηχος τῆς σοφιστικῆς καὶ κυρίως ρητορικῆς καὶ φιλοσοφίας). Ἀκολούθως σχολιάζεται ἀναλυτικώτατα τὸ ἀπ. 6 Sn. τοῦ Μοσχίωνα (4ος ἢ 3ος αἰ.) καὶ, τέλος, ἐξετάζονται πολλὰ —κατὰ κανόνα ὀλιγόστιχα— ἀποσπάσματα, τὰ ὅποια ἡ συγγρ. μὲ βάση τὴν κύρια ἰδέαν, στὴν ὅποια ἄλλωστε καὶ περιορίζεται ὁ σχολιασμός.

κατατάσσει σε τρεις ενότητες (θρησκευτικές δοξασίες, ηθικές δοξασίες, κοινωνικές και πολιτικές αντίληψεις).

Στό έβδομο κεφάλαιο (σ. 162-184) έρμηνεύονται τὰ εκτενέστερα παπυρικά άποσπάσματα. Δέν παρατίθεται μετάφραση, αλλά με βάση τὸ συνήθως άρκετὰ έφθαρμένο κείμενο και λιγότερο ἢ περισσότερο πιθανές εικάσιές διαγράφεται άδρομερῶς ἢ πλοκή, έπισημαίνονται όμοιότητες με άλλα έργα ἢ σκηνές, συζητούνται προβλήματα πατρότητας (*Οίναϊς*, *Μήδεια*) ἢ κατατάξεως σε ένα θεατρικό είδος (*Μήδεια*), ἢ σχολιάζεται μία ιδιοτυπία (ἡ άκροστιχίδα στὸν *Κένταυρο* τοῦ Χαιρήμονα). Στό τέλος αναγράφονται οί πάπυροι (κάπου 25), οί όποιοι περιέχουν, ἢ ἴσως περιέχουν, κείμενα από μετακλασικές τραγωδίες.

Ὁ άναγνώστης πού ξεφυλλίζει άπλῶς τὴν εργασία τῆς Χ.-Κ. διερωτᾶται αν ἡ συστηματική, όπως τὴν άποκαλεῖ, κατάταξη τοῦ υλικοῦ ἦταν ἡ πλέον ένδεδειγμένη. Πόσο συστηματική είναι μία κατάταξη, όταν τὰ κριτήρια στὰ όποια στηρίζεται είναι τέτοια, ώστε ἡ συνεξέταση τῶν άποσπασμάτων νά καθορίζεται άλλοτε με βάση τὸ ύφος (λ.χ. άφηγηματικά), άλλοτε με βάση τὴν πλοκή (λ.χ. μελοδραματικά) ἢ ακόμα και με βάση τὴ γραφική ὕλη (πάπυροι); Χωρίς νά παραγνωρίζονται οί δυσκολίες για νά δαμαστεῖ και νά καταταγεῖ ένα δυσμεταχειρίσιμο και άποσπασματικό υλικό, υποθέτω πῶς ἡ εργασία θά εἶχε πῶς στέρεη και όρθολογιστική διάρθρωση, αν ἡ συγγρ. εξέταζε με τὴ δέουσα πληρότητα καθέναν ποιητὴ χωριστὰ και συνόφισε —με τοὺς άναγκαίους συσχετισμούς και τὶς άπαραίτητες παραπομπές— σε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο (εἰσαγωγή) τὰ συμπεράσματά της. Με τὴν κατάταξη πού ακολουθήσε ἡ Χ.-Κ. στὴν οὐσία αὐτοπαγιδεύτηκε, γιατί υποχρεώθηκε ἢ νά εξετάζει μία μόνο πλευρὰ τοῦ άποσπάσματος, ἢ νά συνεξετάζει λίγο πολὺ όλα τὰ συναφῆ προβλήματα, άναίρωντας έτσι ὡς ένα βαθμὸ ἡ ἴδια τὴν κατάταξή της, ἢ νά αφήνει έξω από τὴν έρευνὰ της όρισμένα άποσπάσματα πού δέν έντάσσονται στὸ σχῆμα της. Ἐξάλλου ἡ συγγρ. δέν φαίνεται νά συνειδητοποίησε πλήρως ὅτι ακόμα και ἡ συστηματικότερη παρουσίαση τοῦ υλικοῦ δέν αποκλείει τὸ ένδεχόμενο νά είναι παραπλανητική ἡ εἰκόνα πού σχηματίζουμε για τὴν τραγωδία τοῦ 4ου αἰ., άκριβῶς έπειδὴ τὰ σωζόμενα άποσπάσματα είναι ελάχιστα και ἡ παρέμβαση τῶν διαφόρων άνθολόγων καθοριστική.

Ὡστόσο, ἡ δομική αὐτὴ αδυναμία δέν είναι παρὰ μία ανάμεσα σε άρκετές άλλες. Ἐνωῶ πρωτίστως λάθη, τὰ όποια, εἴτε έπειδὴ επανέρχονται συχνὰ εἴτε έπειδὴ άφοροῦν γενικότερες άρχές, προσδιορίζουν και τὴν ποιότητα τῆς έρευνας. Σε αὐτὰ θά αναφερθοῦμε εὐθύς άμέσως και θά διατυπώσουμε κατόπιν κάποιες παρατηρήσεις σε επιμέρους θέματα.

Προβλήματα κριτικῆς και εκδόσεως τῶν κειμένων δέν άπασχόλησαν ὅσο έπρεπε τὴ συγγρ. Θά ελεγα μάλιστα πῶς ἡ αὐστηρότητα και ἡ σχολαστική άκριβολογία, τὴν όποία άπαιτεῖ μία τέτοια εργασία, δέν χαρακτηρίζουν τὴ μελέτη της γενικά. Αὐτὸ πάντως δείχνει μιὰ πρόχειρη εξέταση τοῦ κριτικοῦ υπομνήματος. Βέβαια, ἡ συγγρ. ένδεχομένως θά άντιτάξει πῶς πρόθεσή της δέν ἦταν νά προβεῖ σε νέα εκδοση τῶν σχετικῶν άποσπασμάτων. Τὸ έρώτημα ὅμως τότε είναι γιατί δέν υιοθέτησε αὐτούσιο τὸ κείμενο κάποιας ἢ κάποιων δόκιμων

ἐκδόσεων¹, τῇ στιγμῇ μάλιστα πού οἱ ἀποκλίσεις τῆς ἀπό τὴν ἔκδοση τοῦ Snell λ.χ. μετριοῦνται στὰ δάχτυλα τῆς μιᾶς χειρὸς καὶ θὰ μπορούσε νὰ τίς συζητήσει στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα; Γιατί προτίμησε νὰ μᾶς προσφέρει ἕνα δικό τῆς κείμενο μὲ νεότευκτο κριτικὸ ὑπόμνημα, χωρὶς νὰ ἐλέγξει στοιχειωδῶς τίς πληροφορίες πού ἀντιγράφει, χωρὶς νὰ ἀνατρέξει στίς δόκιμες ἐκδόσεις τῶν κειμένων-πηγῶν καὶ χωρὶς νὰ διορθώσει κἀν τὰ ὀφθαλμοφανῆ τυπογραφικὰ λάθη τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων; Ἀποτέλεσμα: στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, τὸν καρπὸ τῆς ἀβασάνιστης αὐτῆς ἀντιγραφῆς, ἐπαναλαμβάνονται παλαιὰ σφάλματα καὶ προστίθενται καὶ νέα. Σημειῶνω ἐδῶ τὰ κυριότερα:

Σ. 43-4 (ἀδέσπ. 644 K.-Sn.): στ. 5 ὁ [μίνοια] Morel, ὄχι Blumenthal· στ. 26-7 (Maas καὶ Körte, ὄχι Blumenthal. Σ. 67-8 (72 F 10): στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα νὰ προστεθεῖ ὁ ἀριθμὸς 7 πρὶν ἀπὸ τὸ *κρνοῖσαι*. Σ. 71-2 (71 F 14): στ. 9 ἢ (sic) *δὲ βαγέντων* Meineke· στ. 12 *ὀπινοῖμναι* Lobeck, ὄχι Collard· στ. 16 ἔρση Bergk (κατὰ τὸν Kaibel): *ἔρσαι* (sic) Lobeck. Σ. 84 (97 F 9): στ. 1 *σὶν αἰσι* M: *σὶν αἰς ὁ* Nauck· χωρὶς τὸ ὁ *χωλαίνει* ὁ στίχος μετρικῶς *ibidem* «*δόξη sed ac* (sic *compend.*) *supra scr. A²*» Hense· στ. 4 Meineke, Nauck (ὄχι ἀντιστρόφως). Σ. 93 (71 F 10): στ. 2 *ἀλοχρον* Meineke καί, ἂν δὲν σφάλω, Lobeck. Σ. 106 (97 F 6): στ. 7 *λαίνοις* P². στ. 8 *ὀχιρρομῖνους* F· στ. 23 *ὑρέθη* FP (ὄχι μόνο στὸν στ. 24)· στ. 32 Ἡ συγγρ. ἀντιμετωπίζει μὲ τέτοιο δέος τίς ἐκδόσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντλεῖ τίς πληροφορίες τῆς, ὥστε ἀντιγράφει ἀκόμα καὶ τὰ τυπογραφικὰ τοὺς λάθη. Ἔτσι, ὅπως ἐδῶ γράφει *νέκρους τ' ἀθάπτοις*, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ παρατονημένον *νέκρους* τοῦ Wachsmuth, στή σ. 43 (στ. 9) γράφει *γούον* (ἀντὶ *γούον*), στή σ. 84 (στ. 8) *καὶ προσήγορον* (ἀντὶ *κῆπροσ-*) καὶ στή σ. 164 (στ. 14) *πίσον* (ἀντὶ *πισόν*), ἀκολουθώντας τυφλὰ παλαιότερες ἐκδόσεις. Σ. 124 (72 F 8): στ. 4 *Γιὰ τὴν διόρθωση παραωτικῆ* ὁ Wachsmuth ἀκολουθεῖ ἀπλῶς τὸν Nauck¹. στ. 6 *Νὰ προστεθεῖ ὁ ἀριθμὸς 6 πρὶν ἀπὸ τὸ ἠβζον*. Σ. 126-7 (97 F 2): στ. 2 *Δὲν ἀκριβολογεῖ ὅταν γράφει «λιταῖς ἀτρωτε μοῖρα transposuit Jacobs»* στ. 4 *ὄν supra scr. gr. m. F*, ὄχι *-όν*, πού θὰ σήμαινε ὅτι το *χφ* παραδίδει *suprascr.* ὀλόκληρη τὴ λέξη *ζῶζόν*. Σ. 136 (72 F 9): στ. 3 *χρόνος* Grotius (κατὰ τὸν Nauck)· στ. 4 *χρόπο* Nauck· ἡ συγγρ. ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν Wachsmuth χωρὶς νὰ ἀνατρέξει στὴν ἴδια τὴν ἔκδοση τοῦ Nauck. Σ. 141 (88 F 6): στ. 3 *ἠτύλιμα* Nauck, ὄχι Snell. Σ. 143 (72 F 12): στ. 2 *Τὶ νόημα ἔχει ἡ ρητὴ ἀναφορά τοῦ Welcker μετὰ τὸ vulgo πού προηγήθηκε;* Σ. 144 (70 F 8): στ. 3 *Ποιὸς ὁ λόγος πού ἡ συγγρ. ἀποφάσισε αἰφνιδίως νὰ χρησιμοποιήσει Ἑλληνικὰ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἀντὶ γιὰ Λατινικά;* Σ. 145 (76 F 8): *ἠτυχοῖσαι* Men. mon. 8 F: *τοις* (*τοις* del. Boiss.) *ἠτυχοῖσαι* Anecd. Boiss· καὶ ἐδῶ ἡ συγγρ. ἀντιγράφει ἀπὸ τὸν Nauck, ὁ ὁποῖος ὁμως διορθώνει τὸ λάθος του στὰ *Addenda* σ. XXVI. Σ. 147 (60 F 8): στ. 4 *Γρ. Eur. Ion* 382f. Σ. 152 (76 F 9): *Βλ. παρακάτω σ. 184.* Σ. 153 (97 F 9): στ. 1 *Εἶναι σωστὴ ἡ πληροφορία τοῦ Nauck (ἀρα libri);* Πάντως ὁ Hense δὲν ἀναφέρει κάτι τέτοιο. Σ. 154 (71 F 36): στ. 1 *Γρ. Headlam καὶ ἰόν*· στ. 3 *Ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα συμπεραίνει κανεὶς ὅτι ὁ Tucker γράφει ἄσιμνος* στὴ θέση τοῦ *ἔστι σιμνός* τῶν *χφφ*, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά γράφει *ἔστι ἄσιμνος*. Σ. 159 (97 F 5): στ. 2 *οἷς* *su* S (κατὰ τὸν Hense). Ἐξάλλου, ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δηλώνεται ἡ διόρθωση τοῦ Nauck δημιουργεῖται ἡ ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ὁ Nauck προτείνει μόνον *σοῖ* ἀντὶ τοῦ *οἷς σοῖ* (*σι*), ἐνῶ προτείνει *οἷς σοῖ*.

1. Ὅπως παραδόξως ἡ συγγρ. ἀκολουθεῖ, μὲ μία ἐξάιρεση, αὐτὴ τὴν τακτικὴ γιὰ τὰ παπυρικὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἐβδόμου κεφαλαίου, ἂν καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις κάθε ἄλλο παρὰ ἱκανοποιητικὲς θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν.

Σημειώνω ακόμη ότι το κριτικό υπόμνημα άλλοτε (κατά κανόνα) είναι θετικό, άλλοτε αρνητικό και κάποτε (λ.χ. σ. 146) μικτό, ότι η συγγρ. δὲν αναγράφει μὲ συνέπεια ἄν ἕνας ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ Στοβαίου παραλείπει κάποιο ἀπόσπασμα, ὅτι μνημονεύει ἐλάχιστα πιθανές εἰκασίες, φορτώνοντας ἔτσι τὸ υπόμνημα μὲ στοιχεῖα περιττά (σ. 120, στ. 1 *σκαιόν* F. G. Schmidt: σ. 124, στ. 6 *σίβωντ' ἄν* Welcker, Kayser: σ. 124, στ. 8 *φοροασθῶσαν* Welcker, Kayser: σ. 126, στ. 2 *ἄποτε* Tucker: σ. 127, στ. 3 *πάν τλήμ' ἀνάγκης* Grotius, Kayser, κ.ἄ.π.) καί, τέλος, ὅτι χωρὶς ἐμφανῆ λόγο δὲν παραθέτει καθόλου κριτικό υπόμνημα στὰ ἐκτενέστερα πατρικὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἑβδόμου κεφαλαίου —ἐνίοτε καί σὲ ἄλλα (βλ. σ. 63-4).

Οἱ ἐρμηνεῖες τῆς X.-K. εἶναι συχνὰ ἀστήρικτες καὶ παρακινδυνευμένες. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸν *Οιδίποδα* τοῦ Καρκίνου (70 F 1f) στὴς σ. 45-6. Ἡ συγγρ. εἰκάζει ὅτι ὁ *ζητῶν τὸν υἱὸν* εἶναι ὁ Λάιος —ἀς σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἴδια ἀποψη εἶχε διατυπώσει, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους, καὶ ὁ Webster, στὸν ὁποῖο δὲν παραπέμπει— καὶ ἀνακαλύπτει ὁμοιότητες μὲ τὴν *Ἀνδρομάχη* τοῦ Ἀντιφώντα. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς εἶναι, ἂν ὄχι αὐθαίρετος, ὅπωςδῆποτε βιαστικὸς, ἀφοῦ τὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο, ὅπου γίνεται ἡ ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ Καρκίνου, εἶναι ἄκρω ἀμφιλεγόμενον. Προφανῶς ἡ X.-K., ἡ ὁποία ἀγνοεῖ τὸ βασικὸ σχετικὸ ἄρθρο τοῦ L. Cooper, *AJPh* 50 (1929) 170-80, δὲν ἀντιλαμβάνεται πόσο προβληματικὸ εἶναι τὸ συζητούμενο χωρίο. Προσωπικὰ δὲν θεωρῶ πιθανὴ τὴν ἐρμηνεῖα ὅτι ὁ *ζητῶν τὸν υἱὸν* εἶναι ὁ Λάιος, κυρίως γιὰτὶ μοῦ εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθῶ μία τραγωδία γιὰ τὸν Οιδίποδα, τῆς ὁποίας ἡ πλοκὴ νὰ καλύπτει ὅλα τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴ γέννηση καὶ τὴν ἐκθεση τοῦ ἥρωα ὡς τὴν πατροκτονία, τὴν αἰμομιξία καὶ τὴν ἀποκάλυψη, ἀφοῦ τὰ τελευταῖα θέματα μᾶλλον δὲν γινόταν νὰ λείπουν ἀπὸ ἕνα ἔργο μὲ τὸν τίτλο *Οιδίπου*.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀποσπάσματος 72 F 10 στὴν *Ἑλένη* τοῦ Θεοδέκτη (σ. 67-69) δείχνει ὅτι ἡ συγγρ. παρανοεῖ τελείως τὰ δεδομένα τοῦ κειμένου (στ. 5 κ.έ.). Ὁ στ. 7 (κριτές = κατήγοροι), ἂν μάλιστα δεχτοῦμε μὲ τὴν X.-K. τὴ διόρθωση τοῦ Nauck *κρινουῖσ²*, ἔχει τότε μόνον κάποιο νόημα, ὅταν πόσις στὸν στ. 6 δὲν σημαίνει «my husband», ὅπως μεταφράζει ἡ συγγρ., ἀλλὰ «her husband», γιὰτὶ τότε μόνον μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κριτές (πόσις) καὶ κατήγοροι (γυνή) στὴν οὐσία ταυτίζονται. Αὐτὸ καὶ μόνον ἀρκεῖ γιὰ νὰ καταρρεύσει ἡ ὅλη κατασκευὴ τῆς X.-K. Ἐξᾴλλου δὲν εἶναι κὰν βέβαιο ὅτι οἱ στίχοι ἐκφέρονται ἀπὸ γυναίκα³.

Ἡ προτεινόμενη ἐρμηνεῖα γιὰ τὸ αἶνιγμα τῆς νύχτας καὶ τῆς ἡμέρας, τὸ ὁποῖο μνημονεύεται στὸν *Οιδίποδα* (72 F 4) τοῦ Θεοδέκτη («the ceaseless succession of Night and Day... may imply Oedipus' incest with his own mother and the tangled kinship with his own children» κτλ., σ. 98) εἶναι ἀκροβατικὴ. Ματαίως ἀναζητεῖ κανεὶς στὴν ἐνότητα γιὰ τὰ αἶνιγματα μία παραπομπὴ στὸ ἔργο τοῦ K. Ohlert, *Rätsel und Rätselspiele der alten Griechen*, Βερολίνο 21912,

2. Ἡ συγγρ. περιέργως δὲν συζητᾶει καθόλου τὴν ἀποψη τοῦ Wilamowitz (βλ. Snell ad loc.) γιὰ τὴ διατήρηση τῆς παραδόσεως (*κραιοῖσι*).

3. Μὲ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ καὶ μερικὰ ἀκόμη (λ.χ. TrGF 60 F 1b) ἀσχολοῦμαι διεξοδικῶς σὲ ἄλλη ἐργασία.

καί στο έμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ W. Schulz, *RE A I 1* (1914), ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἐπισημάνει τὴν ὁμοιότητα τοῦ αἰνίγματος τῆς σκιᾶς μὲ τὸ αἰνίγμα τῆς Σφιγγός (X.-K. σ. 99).

Τουλάχιστον ἐξεζητημένος εἶναι καί ὁ συσχετισμὸς τῆς ἀτρώτου Ἀνάγκης μὲ τὸν τετρωμένον Τῆλεφον (σ. 127).

Σχολιάζοντας τὸ ἀπόσπασμα 70 F 10 τοῦ Καρκίνου (†ὄ πολλὰ πλοῦτος δυστυχεστάτος κυρῶν / ὅμως μέγιστον ζῆλον ἐν βροτοῖς ἔχει) παρατηρεῖ: «The original reading may have been ὄ (or ὠ exclamatory as often) πολλὰ πλοῦτι... ἔχεις, and πλοῦτος may then have been attracted by the close *δυστυχεστάτος*» (σ. 155) καί στὴν ὑποσημείωση 3 προσθέτει: «*Attractio inversa* (πλοῦτι ὡς *δυστυχεστάτος κυρεῖς*)», παραπέμποντας στὸ συντακτικὸ τῶν Kühner - Gerth II 413 κ.έ. Αὐτὸ ὅμως δείχνει τουλάχιστον σπουδῆ, γιατί, ἂν ἡ συγγρ. διάβαζε (προσεκτικὰ) τὴ σχετικὴ ἐνότητα τῶν Kühner - Gerth θὰ διαπίστωνε: 1) ὅτι τὸ ἐλκόμενον σὲ κανένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα δὲν εἶναι σὲ πτώση κλητική, καί 2) ὅτι σὲ ὅλες τὶς ἀνάλογες περιπτώσεις ἀντιστρόφου ἔλξεως τὸ ἀναφορικὸ διατηρεῖται καί μετὰ τὴν ἔλξη. Τὰ δύο παραδείγματα ποῦ ἀναφέρουν οἱ K.-G. σὲ ἄλλη ἐνότητα (II 417) εἶναι διαφορετικά.

Μερικὲς φορές υἱοθετεῖ ἀβασάνιστα γινῶμες ἄλλων ἐρευνητῶν, ἰδιαιτέρως τοῦ Webster, τοῦ ὁποῖου τὶς εὐφυεῖς ἀλλὰ συχνὰ ἀναπόδεικτες εἰκασίες δὲν ὑποβάλλει στὸν ἀπαιτούμενο κριτικὸ ἔλεγχο, ἢ ἀντιγράφει κρίσεις, χωρὶς νὰ παραπέμψει στὶς πηγές τῆς, ἐπιφέροντας διακοσμητικὲς μόνο ἀλλαγές⁴. Ἔτσι, στὶς σ. 35-6 ὑποστηρίζει, ἀκολουθώντας τὸν Webster, ὅτι ὁ Καρκίνος μὲ τὴ δική του ἐκδοχὴ γιὰ τὴ Μῆδεια (ἢ ἡρώιδα ἀρνεῖται ὅτι ἔχει φονεύσει τὰ παιδιὰ τῆς) ἀσκει κριτικὴ στὸν Εὐριπίδην (πρβ. σ. 38). Ἀπὸ τοῦ ὅμως συνάγεται κάτι τέτοιο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν ἴδια ἀκριβῶς παραλλαγή μὲ τὸν Εὐριπίδην εἶχε δραματοποιήσει καί ὁ Νεόφρων, ἢ *Μῆδεια* (15 F 2) τοῦ ὁποῖου σύμφωνα μὲ ἀρχαῖες μαρτυρίες καί ἀρκετοὺς νεότερους ἐρευνητὲς εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο εὐριπίδειο ἔργο; Ἄν πάλι ἡ συγγρ. πιστεύει ὅτι ὁ Νεόφρων ἀνήκει στὸν 4ο αἰ. καί εἶναι μάλιστα μεταγενέστερος ἀπὸ τὸν Καρκίνο, γιατί δὲν ἐξετάζει στὴν ἐργασία τῆς τὰ ἀποσπάσματά του; Δυσκολεύομαι ἐπίσης νὰ ἀνακαλύψω κάποια ἀξιοσημείωτη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴν καρκίνεια ἐκδοχὴ καί σὲ ἐκείνη τοῦ Κρεωφύλου (Σχολ. Εὐρ. *Μῆδ.* 264), ὅπου οἱ συγγενεῖς τοῦ Κρέοντα φονεύουν τοὺς γιούς τῆς Μῆδειας καί διαδίδουν ψευδῶς ὅτι ὁ φόνος εἶναι ἔργο τῆς Μῆδειας, ἢ ὁποῖα ὅμως ἔχει ἤδη καταφύγει στὴν Ἀθήνα. Ἐπίκεντρο τῆς ἱστορίας στὸν Κρεωφύλο δὲν εἶναι ἡ παιδοκτονία καί ἡ σύγκρουση τῆς Μῆδειας μὲ τὸν Ἰάσονα, ὁ ὁποῖος ἀπουσιάζει σχεδὸν τελείως, ἀλλὰ ὁ θάνατος τοῦ Κρέοντα (*Μῆδειαν λέγεται... Κρέοντα ἀποκτεῖναι φαρμάκοις*).

Μία ἄλλη παρακινδυνευμένη ἄποψη τοῦ Webster ἐπιδοκιμάζει ἡ συγγρ. στὴ σ. 39. Συγκεκριμένα ὁ Ἄγγλος ἐρευνητῆς, συσχετίζοντας τὴν πληροφορία τοῦ

4. Ὁ διαφορετικὸς τρόπος παραπομπῆς στὸν ἴδιο συγγραφέα (βλ. Terentius στὸν index locorum, σ. 235) καθιστᾷ ὀρισμένες φορές προφανῆ τὰ δάνεια.

Ἀριστοτέλη (*Ποιητ.* 1453 b 29 κ.έ.) ὅτι στὸν Ἀλκμέωνα τοῦ Ἀστυδάμαντα (60 F 1 b) ὁ ἐπώνυμος ἥρωας ἔπραξεν τὸ δεινὸν ἄγνοῶν μὲ ἐκείνη τοῦ Ἀντιφάνη (*Ποίησις* ἀπ. 191 K.), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία *μανεῖς τὴν μητέρα ἀπέκτονεν*, ὑπεστήριξε πῶς καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ἀστυδάμαντα, τὸ ὁποῖο ὑποθέτει ὅτι εἶχε κατὰ νοῦν ὁ Ἀντιφάνης, ὁ μητροκτόνος τῆ στιγμῆ τῆς πράξεως βρισκόταν σὲ κατάσταση μανίας. Ἡ εἰκασία ὅμως αὐτὴ δὲν πείθει, πρωτίστως γιατί ἡ προτεινόμενη ἐξίσωση ἄγνοῶν = μαινόμενος δὲν νομιμοποιεῖται ἀπὸ τὰ ἀριστοτελικά χωρία ποῦ ἐπικαλεῖται ὁ Webster. Ἐπιπροσθέτως ἡ ἐρμηνεία του (ὁ Ἀντιφάνης ἀναφέρεται στὸν Ἀλκμέωνα τοῦ Ἀστυδάμαντα) δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἀποψη ποῦ διατυπώνει ἡ συγγρ. στὴν ἀμέσως ἐπόμενη σελίδα (σ. 40), ὅτι δηλ. ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ἀστυδάμαντα (ὁ Ἀλκμ. πράττει ἄγνοῶν) ἀποτελεῖ δική του καινοτομία. Τὰ συμφραζόμενα στὸ ἐπίμαχο κείμενο τοῦ Ἀντιφάνη δὲν εὐνοοῦν αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία. Θυμίζω ὅτι ἐκεῖ ὁ κωμικὸς μακαρίζει τοὺς τραγικοὺς ποιητὲς γιὰ δύο κυρίως λόγους, πρῶτον γιατί δὲν χρειάζεται νὰ ἐπινοοῦν τίς ὑποθέσεις (*λόγους*) τῶν ἔργων τους, ἀφοῦ αὐτὲς εἶναι ἐκ τῶν προτέρων γνωστὲς στοὺς θεατὲς, καὶ δεύτερον γιατί *ὅταν μηδὲν δύνωντ' εἰπεῖν ἔτι, / κομιδῆ δ' ἀπειρήκωσιν ἐν τοῖς δράμασιν* (στ. 13-4) μποροῦν νὰ καταφεύγουν στὴν *μηχανήν*. Γιὰ νὰ τεκμηριώσει τὸν πρῶτο του ἰσχυρισμὸ ὁ Ἀντιφάνης ἀναφέρει δύο παραδείγματα, τὸν Οἰδίποδα καὶ τὸν Ἀλκμέωνα. Ὅσο καὶ ἂν ὁ κωμικὸς ὑπερβάλλει καὶ ἀπλουστεύει, τὸ πιθανότερο εἶναι πῶς δὲν θεωρεῖ καμία ἀπὸ αὐτὲς τίς δύο περιπτώσεις ὡς ἐπίνοια κάποιου τραγικοῦ, καὶ μάλιστα συγχρόνου του. Ἐκτὸς βέβαια καὶ δεχτοῦμε —πράγμα ὅμως κάπως παράδοξο— ὅτι χρησιμοποιεῖ μία καινοτομία γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ τραγικοὶ δὲν καινοτομοῦν.

Στὴ σ. 73, τέλος, ἡ συγγρ., ξεκινώντας προφανῶς ἀπὸ ἓνα ἐρωτηματικὸ τοῦ Collard, *JHS* 90 (1970) 32⁵, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι τὸ ἀπόσπασμα 71 F 14 τοῦ Χαιρήμονα (*Οἰνείας*) προέρχεται ἀπὸ ἀγγελικὴ ρήση. Ἄν ἄνοιγε, ὡστόσο, τὸν Ἀθήναιο ἢ ἂν διάβαζε προσεκτικότερα τὸν Snell, θὰ διαπίστωνε πῶς οἱ στίχοι λέγονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Οἰνέα καὶ ὄχι ἀπὸ κάποιον ἄγγελον.

Γιὰ τὴν παρασιώπηση ἐξάλλου τῶν πηγῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντιγράφει σχεδὸν κατὰ γράμμα, ἀρκοῦν τρία εὐγλωττα παραδείγματα:

Webster, *Hermes* 82 (1954) 305

But unsuccessful intervention by Herakles seems unlikely, and perhaps memory of Sophocles diverted Hyginus here.

Harvey, *REG* 79 (1966) 604

Euripides indeed accentuates the uneducated character of the man by giving him stiff and jerky syntax: every clause is introduced by a *δέ*.

X.-K. 49

However, unsuccessful intervention of Heracles seems unlikely, and it may be that the memory of Sophocles diverted Hyginus here.

X.-K. 101

Euripides... accentuates the speaker's illiteracy by giving him stiff and jerky syntax. In both passages almost every clause contains *δέ*.

Καί σ' αὐτὴν τὴν νεοελληνικὴ περίληψη ὁ λόγος τῆς εἶναι κάποτε δάνειος:

Lesky (μτφρ. Τσopanάκη) ⁵1981, 867

X.-K. 189

"Όταν ὁ Λυκοῦργος ἔστηνε στὸ καινούργιο πέτρινο θέατρο τοὺς ἀνδριάντες τῶν τριῶν κλασσικῶν κι ἐξασφάλιζε τὸ κείμενο τῶν ἔργων τους μὲ ἓνα κρατικὸ ἀντίγραφο, αὐτὸ ἐσήμαινε τὴν ἀναγνώριση καὶ τὸ τέλος μιᾶς ἐξέλιξης, ἡ ὁποία καταδικάζε σὲ ἐξαφάνιση τὴν κατοπινὴ δημιουργία.

"Όταν ὁ Λυκοῦργος ἔστηνε στὸ καινούργιο πέτρινο θέατρο τοῦ Διονύσου τοὺς ἀνδριάντες τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν καὶ καθιέρωνε ἓνα κρατικὸ ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τῶν ἔργων τους..., τότε ἐπῆλθε ἡ ἀναγνώριση καὶ τὸ τέλος μιᾶς ἐξελίξεως ἡ ὁποία καταδικάζε σὲ ἐξαφάνιση τὴν μεταγενέστερη δημιουργία.

Καὶ κάτι ἀκόμα γιὰ τὶς ἀντιγραφές: "Όταν κάποιος σχολιάζει ἓνα κείμενο, εἶναι βέβαια θεμιτὸ καὶ συχνὰ ἀναγκαῖο νὰ μὴν ἀναφέρει ἀπὸ τοῦ πῆρε κάθε παράλληλο χωρίο ποῦ παραθέτει, γιατί, ἂν ἔκανε κάτι τέτοιο, τὰ σχόλιά του πολλές φορές δὲν θὰ ἦσαν πλέον ἀναγνώσιμα. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ X.-K. (σ. 161) μπορεῖ, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει ἓνα ἀπόσπασμα, νὰ παραπέμπει σὲ 13 χωρία, ὅλα παρμένα ἀπὸ τὸν Diggle, χωρὶς νὰ τὸν ἀναφέρει κἀν, τὴ στιγμὴ ποῦ θὰ ἀρκοῦσε ἓνα ἀπλὸ cf. Diggle ad Pha. 163.

"Άλλοτε πάλι, γιὰ νὰ στηρίξει μία ἄποψη, ἢ δὲν ἐπιλέγει ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες τὶς πλέον ἀντιπροσωπευτικὲς ἢ ἐπικαλεῖται ἓνα μέρος μόνον τῶν στοιχείων ἐνῶ παραλείπει ἄλλα ἢ, τέλος, δὲν διαβάζει τὶς πηγές μὲ τὴ δέουσα προσοχή.

Στὴ σ. 24 λ.χ., ὅταν μιλάει γιὰ παρωδία ἔργων τοῦ Σοφοκλῆ ἀπὸ κωμικούς τοῦ 4ου αἰ., σημειώνει ὅτι ὁ Εὐβουλος εἶχε γράψει κωμωδία μὲ τὸν τίτλο *Ναισικίαι*. Ἡ πληροφορία ὅμως εἶναι χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ κανεὶς δὲν μᾶς λέει ὅτι ὁ Εὐβουλος παρωδοῦσε (ἢ ἀφορμήθηκε ἀπὸ) τὸ ὁμότιτλο σοφοκλείο ἔργο. Ἀντίθετα, ὁ ἀναγνώστης θὰ περίμενε ἐδῶ μία παραπομπὴ στὸν Ἀντιφάνη (ἀπ. 1,6 K.), ὅπου ρητὰ μνημονεύεται ὁ Σοφοκλῆς. Στὴ σ. 32 ἀναφέρει μόνον τὸν *Φιλίππιδῆ* τοῦ Ἀξιόνικου, ἐνῶ παραλείπει τὴν ὁμώνυμη κωμωδία τοῦ Φιλίππιδῆ (ἀπ. 22-24 K.): τὴ δημοτικότητα τοῦ Εὐριπίδῆ τὴν ἀποδεικνύει τὸ ἓνα ὅσο καὶ τὸ ἄλλο. Ὁ Ἀξιόνικος, ἐξάλλου (*Φιλίππι*, ἀπ. 3 K.), δὲν λέει ὅτι «people are represented as suffering from a disease...», ἀλλὰ κάτι πολὺ πιὸ συγκεκριμένο: *οὕτω γὰρ ἐπὶ τοῖς μ ε λ ε σ ι τοῖς Εὐριπίδου / ἄ μ φ ω νοσοῦσιν, ὥστε τᾶλλ' αὐτοῖς δοκεῖν / εἶναι μέλη γηγγραντὰ καὶ κακὸν μέγα*. Στὴ σ. 38 ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κερκύων στὴν Ἀλόπη τοῦ Καρκίνου (70 F 1b) αὐτοκτονεῖ ἀπὸ τὴν ὑπέρμετρη θλίψη (πρβ. Webster, *Hermes* 82, 1954, 301), ὅταν μαθαίνει γιὰ τὸν βιασμό τῆς κόρης του ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα. Ὁ Dirlmeier, Aristoteles. *Nikomachische Ethik*, Berlin ⁵1969, 490, ὅμως παρατηρεῖ ὅτι τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἀνωνύμου ἐπιδέχεται δύο ἐρμηνείες. Μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι αὐτοκτονεῖ ὁ Κερκύων ἢ ὅτι θανατώνει τὴν κόρη του. Σ. 42 Ἡ εἰκαζόμενη ::ροσπάθεια τῆς Ἀνδρομάχης στὸ ἔργο τοῦ Ἀντιφάντα νὰ σώσει τὸ παιδί της, δίνοντάς το κρυφὰ σὲ κάποιον γιὰ νὰ τὸ ἀναθρέψει (55 F 1), ἀσφαλῶς καὶ δὲν θυμίζει τὴν Ἐκάβη τῆς ὁμώνυμης εὐριπίδειας τραγωδίας, ἀφοῦ ἐκεῖ τὸν Πολύδωρο τὸν ἐμπιστεύεται στὸν Πολυμήστορα ὁ Πρίαμος καὶ ὄχι ἡ Ἐκάβη (Εὐρ. Ἐκ. 3 κ.ε.). Σ. 78 Οἱ στίχοι 64-169 τῶν *Βακχῶν* ἀποτελοῦν τὴν πάροδο καὶ ὄχι τὸ πρῶτο στάσιμον τοῦ ἔργου.

Ἐνίοτε ἡ συγγρ. δὲν ἀνατρέχει στὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων-πηγῶν, μὲ ἀποτέλεσμα κάποιες πληροφορίες τῆς νὰ εἶναι ἀπὸ δεύτερο χέρι.

Σ. 48-9 Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν Ὑγίνο δείχνει ὅτι ἡ X.-K. ἀρκεῖται στὴν ἀντιγραφή τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Nauck, χωρὶς νὰ συμβουλευτεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ Rose. Σ. 73 (ἀπ. 71 F 14) βλ. supra σ. 182. Σ. 152 Ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς διορθώσεως *Δωριδίων ἤκεν* στὸν Suess καὶ ὄχι στὸν Seiler συνάγεται ὅτι δὲν εἶδε τὴν ἔκδοση τοῦ Λουκιανοῦ ἀπὸ τὸν Macleod, ὁ ὁποῖος δέχεται τὴν διορθώση. Σ. 166¹ Ἡ συγγρ. θὰ εἶχε ἀποφύγει τὴν οἰκτρή παρανόηση τῶν γραφομένων τοῦ Snell — ὁ Snell γράφει ὅτι ὁ Ἐλενος ἔλαβε τὸ δῶρο τῆς μαντικῆς στὸ ἱερὸ τοῦ θυμβραίου Ἀπόλλωνα καὶ ἡ X.-K. μεταφράζει: ὁ Ἐλενος δίνει προφητεῖες («makes prophecies...») —, ἄν, ἀντὶ νὰ στηριχτεῖ στὰ προφανῶς ἀνεπαρκῆ γερμανικά της, διάβαζε ἀπλῶς τὸ σὸλοιο στὸ H 44.

Ἐπιπλέον, ἡ ἀπόδοση τῆς X.-K. δὲν λείπουν καὶ ἀντιφάσεις. Ἐτσι, ἐνῶ στὴ σ. 72 σημειώνει ὅτι Οἰνέα ἔγραψε τὸν 5ο αἰ. καὶ ὁ Φιλοκλῆς, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Αἰσχύλου (24 T 1), στὴ σ. 171 γράφει πῶς ὁ Οἰνέας τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἡ μόνη δραματοποίηση τοῦ σχετικοῦ μύθου κατὰ τὸν 5ο αἰ. Ἀλλὰ δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Στὴ σ. 172 κ.ε. προσπαθεῖ, χωρὶς νὰ πείθει, νὰ ἀποδώσει τὸν Οἰνέα⁶ τοῦ παπύρου (ἀδέσπ. 625 K.-Sn.) στὸν Χαιρήμονα μὲ τὸ ἐπιχείρημα, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι δὲν ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ ἄλλο μεταευριπίδειο Οἰνέα. Καὶ ὁ Φιλοκλῆς; Ἡ μήπως ἐνοεῖ ἡ συγγρ. ὅτι τὸ ἔργο τοῦ τελευταίου εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη (ante 425); Στὴ σ. 8, πάλι, ἀκολουθώντας τὸν Lesky, *Die trag. Dichtung der Hellenen*, Göttingen 1972, 531, συνάγει ἀπὸ τὴν ἀκροστιχίδα XAIPIHM [- (71 F 14 b) ὅτι τὸν 4ο αἰ. ὑπῆρχε ἓνα ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ δραματικὰ ἔργα, ἀφοῦ ἡ ἀκροστιχίδα θὰ ἦταν ἀδιανόητη, ἂν τὸ ἔργο δὲν προοριζόταν καὶ γιὰ διάβασμα. Καὶ ἐνῶ αὐτὰ λέει στὴ σ. 8, στὴ σ. 178 γράφει γιὰ τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα: «the acrostic and the sententious character of the verses may suggest that our fragment comes from an anthology where quotations from the Centaur in hexameters were chosen with initial letters to form the name of the poet. They seem to be self-contained verses like so many of Chaeremon's gnomic trimeters, and this may have facilitated such a compilation». Ὡστόσο, ἂν αὐτὴ ἡ ὑπόθεση τῆς X.-K. εὐσταθεῖ, τότε ἡ ἀκροστιχίδα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι τὸν 4ο αἰ. ὑπῆρχε ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ δραματικὰ ἔργα, στὸ ὁποῖο ἐνδεχομένως ὑπελόγιζε ὁ δραματογράφος, δείχνει ἀπλῶς ὅτι τὴν ἐποχὴ ποῦ ἔγινε ἡ συμπύληση ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ποῦ διάβαζαν παρόμοια γνωμολόγια. Προσωπικά, πάντως, ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω πῶς ἡ ἀκροστιχίδα προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ ἴδιου τοῦ Χαιρήμονα. Πρῶτα πρῶτα ὁ πάπυρος εἶναι ἀρκετὰ παλαιὸς (περ. 280-250 κατὰ τὸν Turner) γιὰ ἀνάλογα παίγνια μὲ τὸ ἀκρόστιχο — ἄς σημειωθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ παλαιότερο βέβαιο παράδειγμα ἀκροστιχίδας. Ἐπειτα δὲν θὰ ἦταν, ὑποθέτω, εὐκόλο νὰ βρεθοῦν σὲ ἓνα τμήμα μιᾶς τραγωδίας — ὁ *Κένταυρος*, ὡς γνωστὸν, δὲν ἦταν ὀλόκληρος γραμμένος σὲ ἑξάμετρο — ἑξάμετροι στίχοι-γνῶμες, τῶν ὁποίων τὰ ἀρχικά νὰ σχηματίζουν μία πτώση τοῦ

6. Τίς μαρτυρίες γιὰ ἔργα ποῦ δραματοποιοῦν τὸν μῦθο τοῦ Οἰνέα ἔχουν συγκεντρώσει οἱ Kannicht-Snell ad adesp. 625 (= σ. 177).

ονόματος Χαιρήμων. Ίδιαίτερα οί στίχοι πού ἀρχίζουν ἀπό ρ εἶναι ἐλάχιστοι στήν τραγωδία. Γιὰ νά φανεῖ τὸ μέγεθος αὐτῆς τῆς δυσκολίας, ἀναφέρω ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα: θὰ ἦταν ἀδύνατο νά σχηματίσει κάποιος τὸ ὄνομα Χαιρήμων, ἐπιλέγοντας στίχους ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν διαλογικῶν μερῶν τῆς Ἰφιγένειας τῆς ἐν Αὐλίδι λ.χ. (1100 καὶ πλέον στίχοι), ἀφοῦ οὔτε ἕνας στίχος δὲν ἀρχίζει ἀπὸ ρ. Ὅσο πάλι γιὰ τὴ νοηματικὴ αὐτοτέλεια ἐκάστου στίχου, αὐτὴ φαίνεται ὄντως νά ὑπάρχει, ἐνδεχομένως ὅμως τοῦτο δὲν ἰσχύει γιὰ τοὺς δύο πρῶτους στίχους, οἱ ὁποῖοι κατὰ κάποιον τρόπο συνάπτονται (*ἀρχὴ γάρ* ...) καὶ ἀποτελοῦν ἴσως μία ἐνότητα. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ἐπίσης ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ νοηματικὴ αὐτοτέλεια κάθε στίχου διευκολύνει ὡς ἕνα βαθμὸ τὸ σχηματισμὸ τῆς ἀκροστιχίδας καὶ ὅτι, ἐπομένως, πρόκειται γιὰ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο κάλλιστα μπορεῖ νά ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χαιρήμονα. Ἐχω, τέλος, τὴν αἴσθηση ὅτι ἡ σειρά τῶν στίχων τοῦ ἀποσπάσματος δὲν καθορίζεται μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀκροστιχίδας· εἰδικὰ οἱ δύο πρῶτοι στίχοι, ἂν μάλιστα υἱοθετήσουμε τὴ συμπλήρωση τοῦ Turner *Θ[εῶν]* (πρβ. *ἀρχὴ γάρ*), παρέχουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχουν γραφεῖ ὡς εἰσαγωγή ἀπὸ τὸν ποιητὴ καὶ ὄχι ἀπὸ κάποιον συμπιλητῆ. Ἄς συνοψίσουμε: Ἄντι νά δεχτοῦμε ὅτι ἕνας μεταγενέστερος συμπιλητῆς ἀκολούθησε γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς ἀκροστιχίδας μία ἐξαιρετικὰ περίπλοκη διαδικασία, εἶναι πιθανότερο νά υποθέσουμε κάτι πολὺ πιὸ ἀπλό, ὅτι δηλ. τὸ ἀκρόστιχο ἀνάγεται στὸν ἴδιο τὸν Χαιρήμονα, ὅποτε τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο ἀνακύπτει καὶ τὸ ὁποῖο, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει τεθεῖ ὡς τώρα εἶναι τοῦτο: σὲ ποῖο συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ ἔργου βρισκόταν ἡ ἀκροστιχίδα; Οἱ ἐλάχιστες γνώσεις πού ἔχουμε γιὰ τὸν *Κένταυρο* δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀπαντήσουμε μὲ βεβαιότητα, φαίνεται, ὡστόσο, λογικὸ ὅτι ἡ ἀκροστιχίδα πρέπει νά βρισκόταν σὲ κάποια καίρια θέση.

Κάποτε ἡ συγγρ. ἐπισημαίνει ὁμοιότητες ἐκεῖ πού δὲν ὑπάρχουν ἢ παραθέτει σχόλια, τὰ ὁποῖα οὐδόλως συμβάλλουν στήν ἐρμηνεία τοῦ συζητούμενου χωρίου.

Δὲν ὑπάρχει λ.χ. καμία ὁμοιότητα ἀνάμεσα στήν ἀρχὴ τοῦ ἀποσπάσματος 70 F 5 τοῦ Καρκίνου (*λέγουσι...*) καὶ στίς κριτικὲς παρεμβολὲς τοῦ σκεπτικιστῆ Εὐριπίδη (*ὡς (μὲν) λέγουσι...*, *Ὅρατ.* 5 καὶ 8 X.-K. σ. 89). Τὸ ἴδιο ἄστοχθ θεωρῶ καὶ τὴ σύγκριση τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Διονυσίου τοῦ τυράννου (76 F 9-10) μὲ τοὺς στίχους 392 κ.έ. καὶ 418 τῆς εὐριπίδειας *Ἀλκιστῆς* (σ. 153). Δὲν φαίνεται, τέλος, σωστὸ ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης πιθανῶς εἶχε κατὰ νοῦν τὸν στ. 597 τῶν *Φοινισσῶν* τοῦ Εὐριπίδη (*δαῖλὸν ἔσθ' ὁ πλοῦτος* κτλ.), ὅταν ἔγραφε *λέγουσι πάντες ὡς / δαιότατον ἔσθ' ὁ Πλοῦτος* (*Πλ.* 202 κ.έ. X.-K. σ. 155), γιατί, ὅπως δείχνουν τὰ συμφραζόμενα, ὁ κωμικὸς δὲν παραπέμπει στὸ συγκεκριμένο εὐριπίδειο χωρίο ἀλλὰ σὲ κάτι τὸ πανθομολογούμενο (*λέγουσι πάντες*). Σ. 86 Τὶ νόημα ἔχουν τὰ σχόλια γιὰ τὴν ἱκετευτικὴ χειρονομία, ἀφοῦ στοὺς στίχους 8-10 δὲν γίνεται λόγος γιὰ ἱκεσία; Σ. 97 Εἶναι ἀνακρίβες ὅτι ὁ Μοσχίων χρησιμοποιεῖ τὴν περίφραση *πύκνης κλάδος* (97 F 1) γιὰ νά δηλώσει πλοῖα, καὶ κατὰ συνέπειαν ἄχρηστη ἡ παράθεση παραλλήλων χωρίων. Ἄσχετα ἐπίσης μὲ τὸ ἐρμηνευόμενο χωρίο εἶναι ὅσα γράφονται γιὰ τὸν ἄρχοντα καὶ τὸ ἄρχειν ἑαυτοῦ (σ. 159).

Σὲ ὀρισμένα, πάλι, ἀποσπάσματα ἢ X.-K., γιὰ λόγους τοὺς ὁποίους δὲν ἐξηγεῖ, δὲν παραθέτει μετάφραση (βλ. σ. 134-5, 140, 142, 144, 154 κ.ά.).

Μερικές φορές ή συγγρ., αποφεύγοντας να αναλάβει πλήρως την εϋθύνη ενός ισχυρισμοῦ, χρησιμοποιεῖ λέξεις οἱ ὁποῖες μετριάζουν τὸν ἀπόλυτο τόνο μιᾶς διατυπώσεως, ἐνῶ πρόκειται γιὰ θέματα τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση.

Ἔτσι στὴ σ. 102 γράφει: «In Euripides' *Theseus* the name was probably described by a herdsman», ἐνῶ ὁ Ἀθήναιος 10, 454b ἀναφέρει ρητὰ «βοτῆρ δ' ἔστιν ἀγράμματος», καὶ στὴ σ. 152, παρὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀθήναιου (*Καρκίνος δ' ὁ τραγικός ἐν Σιμέλῃ. ἢς ἀρχὴ ὁ νύκτες, ῥησίν*), σημειώνει: «ὁ νύκτες seems likely to be the opening of the play...» (ὑπογραμμίζω ἐγώ).

Καὶ τώρα τὰ ἐπιμέρους:

Σ. 18 Δὲν εἶναι ἄραγε παρακινδυνευμένο νὰ μιλάμε γιὰ ἀναβίωση τοῦ ιστορικοῦ δράματος κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως φαίνεται νὰ δέχεται ἡ συγγρ.⁷, ὅταν μὲ ἐξαίρεση τὸν *Μαῦσωλο* τοῦ Θεοδέκτη, ποῦ δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ἐπικαιρικὸ ἔργο, δὲν μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε μὲ βεβαιότητα κανένα ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἔργα καὶ ὅταν γιὰ τὸν κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸ τραγικὸ ποιητὴ, τὸν Μοσχίωνα, οἱ ὑπάρχουσες ἐνδείξεις δὲν ἀποκλείουν νὰ ἀνήκει στὸν 3ο αἰ.; Γιὰ τραγωδίες μὲ ἱστορικὰ θέματα βλ. τώρα Kannicht-Snell, ad adesp. 664.

Στὴ σ. 31 (πρβ. σημ. 10), μιλώντας γιὰ τὴ δημοτικότητα τοῦ Εὐριπίδη, γράφει: «the *Troades*, *Hecuba*, and *Cresphontes* are said in different sources to have been performed at the court of Alexander, the tyrant of the Pherae». Ὁ ισχυρισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Καὶ στὶς τρεῖς πηγές, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἡ Χ.-Κ., ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν πασίγνωστη ἱστορία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ τύραννος τῶν Φερῶν ξέσπασε σὲ δάκρυα, ὅταν παρακολούθησε τὴν παράσταση κάποιας τραγωδίας. Κατὰ τὸν Αἰλιανὸ (*Ποικ. Ἱστ.* 14, 40), ὁ ὁποῖος δὲν κατονομάζει τὸ συγκεκριμένο ἔργο, τὸ ἐπεισόδιο συνέβη *Θεοδώρου... ὑποκρινομένου τὴν Μερόπην*. Ὁ Πλούταρχος στὸν Βίο τοῦ Πελοπίδα (29,5) ἀναφέρει ρητὰ πὼς τὸ ἔργο ἦταν οἱ *Τρωάδες*, ἐνῶ στὸ *Περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχης β'* (334 A) δὲν μνημονεύεται ὁ τίτλος τῆς τραγωδίας ἀπὸ τὴν ἐπίμαχη φράση τοῖς *Ἐκάβης καὶ Πολυξένης πάθεισιν ἐπιδακρύων* θὰ μπορούσε ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ συναγάγει κάποιος πὼς πρόκειται γιὰ τὴν *Ἐκάβη*, ἀφοῦ στὴν *Ἐκάβη* τὰ *Πολυξένης πάθη* καλύπτουν ὀλόκληρο τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου, ἐνῶ στὶς *Τρωάδες* γίνεται ἀπλῶς μία λακωνικὴ ἀναφορὰ στὴ θυσία τῆς. Ὡστόσο, τὸ συμπέρασμα τοῦτο θὰ ἦταν βιαστικόν, γιὰ τὴ στοιχειώδης κριτικὴ τῶν πηγῶν ἐπιβάλλει νὰ δεχτοῦμε πὼς, ἂν συνέβη τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, συνέβη ἅπαξ καὶ ὄχι τρίς. Τὸ καίριο, ἐπομένως, ἐρώτημα εἶναι τοῦτο: ποιά ἀπὸ τὶς τρεῖς πληροφορίες εἶναι ἡ πλέον ἀξιόπιστη; Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐρώτημα ἔπρεπε νὰ προσπαθῆσαι νὰ ἀπαντήσῃ ἡ συγγρ., ἀντὶ νὰ καταφύγει στὴν ἄκριτη παράθεση τῶν τριῶν μαρτυριῶν, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μία παραπλανητικὴ εἰκόνα.

Σ. 33 Ἐδῶ καὶ ἀρκετὲς δεκαετίες εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ἀπόσπασμα 224 N² τοῦ Εὐριπίδη δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν *Ἀντιόπη*.

7. Ἡ συγγρ. ἀκολουθεῖ προφανῶς τὸν D. W. Lucas, *Aristotle. Poetics*, Oxford 1968, 124.

Σ. 37 «Αν ἡ τολμηρὴ καινοτομία τοῦ Θεοδέκτη στὸν *Φιλοκτήτη* (72 F 5 b) --ὁ ἥρωας ἔχει δαγκωθεῖ ἀπὸ τὸ φίδι στὸ χέρι καὶ ὄχι στὸ πόδι-- σημαίνει πὼς ὁ *Φιλοκτήτης* δὲν μποροῦσε νὰ χειριστεῖ τὸ τόξο, τότε ἐπιτρέπεται ἴσως νὰ προχωρήσουμε πέρα ἀπὸ τὴ (σωστὴ) γενικὴ διαπίστωση ὅτι κάτι τέτοιο ἐπηρεάζει «the whole basis of persuading him to come to Troy, as opposed to stealing the bow» (X.-K. σ. 37) καὶ νὰ ἀποτολμήσουμε κάποιες πιὸ συγκεκριμένες εἰκασίες ἢ, τουλάχιστον, νὰ θέσουμε μερικές εἰδικότερες ἐρωτήσεις. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ *Φιλοκτήτης* δὲν μπορεῖ νὰ χειριστεῖ τὸ τόξο σημαίνει ὅτι κατὰ τὴ μακρόχρονη ἐγκατάλειψή του δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσει μόνος του τὴν τροφή του (Δίων Χρυσόστ. 52,2 καὶ 59,11) καὶ ὅτι, κατὰ συνέπειαν, ἡ *Λῆμος* (;) στὸ ἔργο τοῦ Θεοδέκτη δὲν πρέπει νὰ παρουσιαζόταν ἀκατοίκητη, ὅπως λ.χ. στὸν *Σοφοκλῆ*; *Μήπως* σημαίνει ἀκόμη ὅτι οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ μεταγωγή τοῦ *Φιλοκτήτη* (*Νεοπτόλεμος* καί;) δὲν διέτρεχαν κανένα κίνδυνο ἀπὸ τὸν τοξότη *Φιλοκτήτη* (πρβ. *Σοφ. Φιλ.* 77 κ.έ.) καὶ ὅτι ἐνδεχομένως ὁ χρησμός ἔθετε ὡς ὄρο, πέρα ἀπὸ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ τόξου, τὴν ἐκούσια μετάβαση τοῦ *Φιλοκτήτη* στὴν *Τροία*; *Σημειώνω* ἐπίσης ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ ἥρωα νὰ ἐλέγξει τὸν ἀβάσταχτο πόνου του --παρόμοια σκηνὴ ὑπῆρχε βέβαια ἤδη στὸ ἔργο τοῦ *Αἰσχύλου* (πρβ. *Nauck, TGF*² σ. 79)-- καί, κυρίως, ἡ παρουσία τοῦ *Νεοπτολέμου* μοῦ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ νεότερος τραγικός σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀκολουθεῖ τὸν *Σοφοκλῆ*. "Ὅσο γιὰ τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Θεοδέκτης μετέπλασε τὸν μῦθο, ἐπειδὴ ἴσως τὸν ἐπηρεάσε ἡ διακωμώδηση τῶν χωλῶν εὐριπίδειων ἡρώων ἀπὸ τὸν Ἄριστοφάνη καὶ ἐπειδὴ ἤθελε νὰ ἀποσεμνύνει («to attribute dignity») τὸν *Φιλοκτήτη*, νομίζω πὼς ἐλάχιστοι θὰ τὴν συμμερίζονταν. Γιατὶ δὲν ἐπηρεάστηκε λ.χ. καὶ ὁ *Σοφοκλῆς*, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη ἐκδοχή;

Σ. 49 Σὲ ἓνα ἔργο μὲ τὸν τίτλο Ἄντιγόνη εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Ἄντιγόνη πρέπει νὰ ἐπαίξε πρωτεύοντα ρόλο. Στὴν Ἄντιγόνη ὅμως τοῦ *Εὐριπίδη*, ἂν ἡ πλοκὴ τοῦ ἔργου ἦταν αὐτὴ ποὺ ὑποθέτει ἡ συγγρ. μὲ βάση τὸν Ἰγνίνο καὶ ἀγγελιογραφίες, ἡ συμμετοχὴ τῆς ὁμώνυμης ἡρωίδας εἶναι μᾶλλον σκιώδης, πράγμα ποὺ θὰ πρέπει νὰ μᾶς προβληματίσει γιὰ τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως.

Σ. 50 κ.έ. Ἡ ἀνασύνθεση τῆς Ἄντιγόνης τοῦ *Εὐριπίδη* ἐπιχειρεῖται δυστυχῶς ἐρήμην τοῦ νέου, σημαντικώτατου παπύρου, P.Ox. 3317 (47, 1980, 6-10), στὸν ὁποῖο ὡστόσο ἡ συγγρ. παραπέμπει σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐργασίας της (σ. 83).

Σ. 64¹ Δὲν πρόκειται γιὰ γνώμη τοῦ *Snell*, ἀφοῦ ὁ *Snell* υἰοθετεῖ ἀπλῶς τὴν ἀποψη τοῦ *Wilamowitz*.

Σ. 65 Τί σημαίνει *Anon. ad Comm. in Arist. Gr.*; (ὑπογραμμίζω ἐγώ).

Σ. 73 Γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ *λευκῶν* μὲ τὸ *σεληνόφως* (71 F 14,1) συνηγορεῖ πρωτίστως ἡ θέση τῶν λέξεων καὶ ὄχι «similar associations», οἱ ὁποῖες ἄλλωστε μόνον *mutatis mutandis* εἶναι ὅμοιες. Μία ὄντως συγκρίσιμη εἰκόνα συναντᾶμε πολὺ ἀργότερα. Πρβ. *Νόννος*, *Διον.* 22,158 *χιονέη σέλας ἴσον ἀκοντίζουσα Σελήνη*, 38,245 *λευκαίνουσα πόλον κερύουσα Σελήνη Μεσομήδης*, Ἰγν. 2,21 κ.έ. *Σελάνα /... ἀγεμονεῖ / λευκῶν ὑπὸ σύρμισι μόσχων* βλ. καὶ *Σχόλ. εἰς Εὐρ.*

Τρω. 1075 λέγουσι δ' ἔνιοι καὶ τὰ πέμματα σελήνας διὰ τὸ λευκὰ εἶναι.

Σ. 74 (πρβ. 82) Για τὴ νέα κατὰ τὸν 5ο αἰ. ἀντίληψη «ὁ τάδε εἶναι ὠραῖος σὺν ἄγαλμα (ἢ σὺν ζωγραφία)» —μέτρο καὶ γνώμονα τοῦ ὑπερτάτου κάλλους ἀποτελεῖ ἐδῶ ἡ *ars* καὶ ὄχι ἡ *natura*— βλ. τὶς λεπτὲς παρατηρήσεις τοῦ Χ. Καρούζου, *Ἀρχαία Τέχνη*, Ἀθήνα 1972, 43 κ.έ. καὶ 50-51, ὁ ὁποῖος μιλάει γιὰ μίαν πρωτόγνωρη κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη συνειδητὴ θεά.

Σ. 75 Για τὴ φράση *χωρὶς ἐλπίδων ἔρωσ* (71 F 14,11) ἀντὶ νὰ παραπέμπει ἢ συγγρ. σὲ κάποια παράλληλα χωρία, ἰσοπεδώνοντας ἔτσι πράγματα διαφορετικά, θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἀντιγράψει τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Snell, *Szenen aus griechischen Dramen*, Berlin 1971, 164, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ἀκριβῶς τὴ διαφορὰ τοῦ χωρίου τοῦ Χαϊρήμονα: «die unglückliche Liebe (ist) nicht 'hilfflos' (wie für Archilochos und Sappho...), sondern 'hoffnungslos'».

Σ. 88 Ἀφοῦ ὁ Ἀλέξανδρος τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἔργο παλαιότερο ἀπὸ τὴν Ἑλένη, τὸ σωστὸ εἶναι ὅτι ἡ φράση *ἄρητος κόρη* (= Περσεφόνη) δὲν ἀπαντᾷε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο (ἀπ. 63 N²).

Σ. 91-2 Τὰ σχόλια γιὰ τὸ τόσο σημαντικὸ θέμα ὄνομα ἐπώνυμον εἶναι ἀνεπαρκέστατα. Πρβ. τὴν ἐπισκόπηση τοῦ Καμπίτση, *L' Antiope d' Euripide*, Ἀθήνα 1972, 26-7.

Σ. 95 Για τὶς χαρακτηριστικὲς χαιρημόνειες περιφράσεις τοῦ τύπου *ὑδωρ ποταμοῦ σώμα* κτλ. βλ. κυρίως Γοργία 82 B 11a, 30 (= Π 304-2 D.-K.): *εὐρῶν (Παλαμήδης)... νόμους τε γραπτῶν φύλακας τοῦ δικαίου, γράμματά τε μνήμης ὄργανον, μέτρα τε καὶ σταθμὰ συναλλαγῶν εὐπόρους διαλλαγῆς, ἀριθμῶν τε χρημάτων φύλακα, πυρσούς τε κρατίστους καὶ ταχίστους ἀγγέλους, πεσσοῦς τε σχολῆς ἄλυπον διατριβήν*.

Σ. 99-100 Ἦδη ὁ M. Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, III, Paris 21899, 384, εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι τὸ ἀπόσπασμα 72 F 18 τοῦ Θεοδέκτη δὲν προέρχεται ἀπὸ κάποια τραγωδία.

Σ. 105 κ.έ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Μοσχίωνα (TrGF 97) ἡ συγγρ. ὄφειλε νὰ ἐπιμείνει σὲ τρία θέματα: 1) στὴ χρονολόγηση, 2) στὴ μετρικὴ καὶ 3) στὴ γλώσσα, καθὼς μάλιστα τὰ δύο τελευταῖα ἔχουν ἴσως καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὸ πρῶτο. Δυστυχῶς ὁ ἀναγνώστης δὲν μαθαίνει σχεδὸν τίποτα γιὰ τὴν αὐστηρότατη στιχουργικὴ τοῦ Μοσχίωνα —στοὺς 70 περίπου σωζόμενους ἰαμβικούς στίχους δὲν συναντᾶμε, μὲ ἐξαιρέση τὸ ἀπ. 10, τὸ ὁποῖο ἀθετεῖται ἀπὸ τὸν Meineke, τὸν Nauck καὶ τὸν Snell, οὔτε μίαν ἀνάλυση, *caesura media* ἢ παράβαση τοῦ ζεύγματος τοῦ Porson⁸. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ἂν παραπέμπουν κάπου, παραπέμπουν στὸν 3ο αἰ., ὅπου ἄλλωστε τοποθετεῖ τὸν Μοσχίωνα καὶ ἡ πλειονότης τῶν ἐρευνητῶν. Λεῖπει ἐπίσης μίαν γενικὴ, ἔστω συνοπτικὴ, ἐκτίμηση τῆς ἰδιότυπης γλώσσας αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ

8. Βλ. πρόχειρα F. Stoessl, *Kl. Pauly* 3 (1969) 1434, λ. Moschion 1.

χρησιμοποιεῖ ἐνίοτε λέξεις ἀσυνήθιστες κατὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ ἀλλὰ κοινὲς ἀργότερα. Τὸ τελευταῖο σημαίνει μεταξὺ ἄλλων ὅτι πρέπει νὰ ἀπορριφθοῦν διορθώσεις ὅπως ἐκείνη τοῦ Nauck στὸ ἀπ. 6 Snell (στ. 16 *σύνθακος: σύνθρονος* χφφ), ἡ ὁποία προφανῶς ἀποσκοποῦσε στὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀρχαίου κάλλους, δηλ. τοῦ δόκιμου γιὰ τὴν κλασσικὴ ἐποχὴ τύπου.

Σ. 107-8 (γιὰ στ. 1-2) Πρβ. ἐπίσης Ἄριστοφ. *Νεφ.* 1058· Πλουτ. Ἡθ. 653 *ε* ἐξ ἀρχῆς τινος καὶ καταστάσεως.

Σ. 108 (γιὰ στ. 3-4) Πρβ. Θεοκρ. *Εἰδ.* 7,1 μὲ τὸ καίριο σχόλιο τοῦ Gow· βλ. καὶ Σ. Χατζηκώστα, *A Stylistic Commentary on Theocritus' Idyll VII*, Amsterdam 1982, ad loc.

Σ. 109 (γιὰ στ. 13) «If we keep this difficult verse as it stands» (X.-K.). Τὸ ἀτύχημα εἶναι πῶς δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε αὐτὸν τὸν στίχο «as it stands», γιὰτὶ δὲν μᾶς τὸ ἐπιτρέπει ἡ μετρικὴ.

Σ. 112 Γιὰ ὅσους ἐπιχειροῦν νὰ διορθώσουν τὸ *τρέφων* τῶν χφφ (97 F 6,18) θὰ ἤθελα νὰ ἐπαναλάβω τὰ λόγια τοῦ Wagner, *Poetarum Tragicorum Graecorum Fragmenta III*, 1848, 159: «recte monuit Heeren. scripturam vulgatam non esse sollicitandam propter praegressum τίκτων, quum poeta in eadem metaphora pergat».

Σ. 121 Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς X.-K. γιὰ τὴ διατήρηση τῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων στὸ ἀπόσπασμα 97 F 7, 3 τοῦ Μοσχίωνα δείχνουν ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνεται ποῖο εἶναι τὸ πρόβλημα. Παραθέτω κατ' ἀρχὴν τὸ κείμενο κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Snell (στ. 3-5): *ἐπὶν γὰρ ἡ κρίνουσα καὶ θηδίονα / καὶ ἀνιαρὰ φροῦδος αἴσθησις φθαρή, / τὸ σῶμα κωφοῦ τάξιν εἴληφεν πέτρου*. Στὸν στ. 3 τὰ χφφ παραδίδουν τὰ ἡδίονα, στὴ θέση τοῦ ὁποίου ὁ Porson προτείνει τὰς ἡδονάς. Ἴδου τώρα καὶ τὸ σχετικὸ σχόλιο τῆς X.-K.: «The reading of the mss τὰ ἡδίονα seems to be much better than ἡδονάς, ..., since it balances ἀνιαρὰ better than ἡδονάς, and is supported by parallels». Τὸ πρόβλημα, ὡστόσο, δὲν εἶναι ποῖο ἀπὸ τὰ δύο «balances ἀνιαρὰ better» —αὐτὸ ἦταν, ὑποθέτω, σαφές γιὰ ἀνθρώπους ὅπως ὁ Porson, ὁ Meineke ἢ ὁ Nauck— οὔτε ἂν ὑπάρχουν κάποια συγκρίσιμα χωρία, ἀλλὰ ἂν θὰ δεχτοῦμε τὴν κρᾶση (*θηδίονα*), τὴν ὁποία ὁ Schramm χαρακτηρίζει «prorsus inaudita atque intolerabilis». Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἡ συγγρ. παραδόξως δὲν λέει ἀπολύτως τίποτα. Δὲν ἀναφέρει κὰν τὴ γνώμη τοῦ Wilamowitz γιὰ τὴ διατήρηση τῆς παραδεδομένης γραφῆς⁹, πράγμα ποῦ ἐπιβεβαιώνει πέραν πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ἡ συγγρ. δὲν συνειδητοποίησε ποιὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ δυσκολία.

Σ. 121 Γιὰ τὴν ἔκφραση *κωφοῦ πέτρου*, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ στὸ ἴδιο ἀπόσπασμα, πρβ. Ἄλκιφρ. IV 11, 8 *κωφὴ λίθος*.

Σ. 130 Τὸ ἔργο τοῦ Ἀράτου ὀνομάζεται *Φαινόμενα*. Νὰ διορθωθεῖ ὁ τίτλος καὶ στὸ εὐρετήριο.

9. «τὰ ἡδίονα synaloephen defendit Wilamowitz ms» Snell ad loc.

Σ. 131 Δὲν ὑπάρχει, πιστεύω, εἰρωνεία στὰ λόγια τοῦ δούλου (Μεν. Ἄσπ. 424 κ.έ.).

Σ. 131 Γιατί ξαφνικά γιὰ τὸν Ὑποβολιμαῖο τοῦ Μενάνδρου (ἀπ. 417) ἡ συγγρ. παραπέμπει στὸν Sandbach καὶ ὄχι στὸν Körte; Πρβ. σ. 149.

Σ. 137 Ἄντι - υ - υ - γρ. - υ - κ - .

Σ. 141 *Τῶν σοφῶν* (88 F 6,3) δὲν σημαίνει «of wise men», ὅπως ἐσφαλμένως μεταφράζει ἡ X.-K., γιατί δὲν εἶναι ἀρσενικό ἀλλὰ οὐδέτερο καὶ προσδιορίζει τὸ *βουλευμάτων*, δηλ. ἡ εὐτέλεια διδάσκει τὰ σοφὰ καὶ τὰ ἄριστα βουλευματα.

Σ. 143 Γιὰ τὴν κατὰ τὰ φαινόμενα ὄχι καὶ τόσο συνηθισμένη στοὺς τραγικούς γενικὴ τοῦ χρόνου —οἱ Kühner-Gerth, I 385-7 ἀναφέρουν παραδείγματα μόνο ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ— (*Αἰ.* 285, Ἡλ. 478, 698· βλ. καὶ *Οἰδ. ἐ. Κ.* 397)— θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ παρέθετε ἡ συγγρ. κάποια παράλληλα χωρία, τὴ στιγμή μάλιστα πού στὸ συζητούμενο ἀπόσπασμα (72 F 12,2) πρόκειται γιὰ διόρθωση.

Σ. 143 Γιὰ τὸ *μόνον* βλ. κυρίως Ἀριστοφ. *Σφ.* 596.

Σ. 145 Ἡ συγγρ. ἀμφισβητεῖ τὴν ἀπόδοση τῶν ἀποσπασμάτων 76 F 7-8 —ὑποθέτω πὺς συμπεριλαμβάνει καὶ τὰ ἀποσπάσματα 5-6— στὸν Διονύσιο τὸν τύραννο μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι σὲ ἄλλα χωρία τοῦ Στοβαίου, ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Διονύσιο αὐτόν, ἀναφέρεται ρητὰ ὡς τύραννος. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως δὲν πείθει καὶ τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπλά. Σὲ ποιὸν ἀνήκουν τὰ ἀποσπάσματα τὰ ὁποῖα παραδίδονται μὲ ψιλὸν τὸ ὄνομα Διονύσιος;

Σ. 145 Δὲν εὐσταθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ ἐπανάληψη τῶν ἀρνήσεων στὸ ἀπ. 76 F 7 τοῦ Διονυσίου προσδίδει στοὺς στίχους κάποια κωμικὴ χροιά («a comic colouring»). Τί θὰ λέγαμε γιὰ ἓνα χωρίο μὲ πέντε ἀλλεπάλληλες ἀρνήσεις, ὅπως π.χ. *Εὐρ. Τρω.* 732 κ.έ.;

Σ. 153 Ἡ συγγρ. ἐπισημαίνει ὀρθῶς ὅτι τὰ ἀποσπάσματα 76 F 9-10 τοῦ Διονυσίου, τὰ ὁποῖα ὁ Λουκιανὸς χαρακτηρίζει *γελοῖα*, δὲν φαίνεται νὰ περιέχουν τίποτε τὸ *γελοῖον*. Ἄν, ὥστόσο, στὸ ἀπ. 9 υἰοθετήσουμε τὴ διόρθωση τοῦ Seiler *Δωριδίον ἤκεν*, τότε εἰσάγεται στὴν τραγωδίαν τὸ ὑποκοριστικὸ ἑνὸς γυναικείου ὀνόματος, κάτι πού, ὅσο συνηθισμένο εἶναι στὴν κωμωδία, τόσο ἀσυμβίβαστο εἶναι μὲ τὴν τραγικὴ σεμνότητα¹⁰. Αὐτὸ βέβαια δὲν λύνει τὸ πρόβλημα μὲ τὰ ἀποσπάσματα 10 καὶ 11, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Λουκιανὸς στὴν ἴδια ἐνότητα.

Σ. 158 Ὅχι μόνο ἡ ἔμφαση στὴ λέξη *παρρησία* ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίρρημα *γνησίως* ἐνισχύουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ὁμιλῶν εἶναι Ἀθηναῖος.

Σ. 161⁶ Γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἰδιαίτερη ἐπίδοση τοῦ Κράτη στὴ λογοτεχνικὴ παρωδία, ἡ συγγρ. παραπέμπει στὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴς *Παρωδίης* του (Diehl, *Anth. Lyr.* I³, σ. 121 κ.έ.). Ἡ παραπομπὴ ὅμως εἶναι παραπλανητικὴ, γιατί καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα τοῦ Κράτη, ὅπως λ.χ. ἐκεῖνα ἀπὸ τὴς *Ἐλεγείας* καὶ τὰ *Παίγνια* (Diehl, σ. 120) δὲν φανερόνουν λιγότερο τὴν ἴδια

10. Ἡ μήπως τὸ γεγονός τοῦτο ἀποτελεῖ λόγο γιὰ νὰ ἀπορρίψουμε τὴν πρόταση τοῦ Seiler;

επίδοση. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀναφέρονται καὶ αὐτὰ τὰ ἔργα δείχνει ὅτι ἡ X.-K. δὲν ἀντελήφθη πῶς ἐν προκειμένῳ ἡ ἀρχαία λέξη *παρωδία* δὲν σημαίνει ὅ,τι ἡ ἀντίστοιχὴ τῆς νεοελληνικῆ ἀλλὰ κάτι πολὺ πιὸ συγκεκριμένο, δηλ. *παρωδία* ἔπους (πρβ. *παρατραγωδία* — *τραγωδία*).

Σ. 169 κ.έ. Περιέργως ἡ συγγρ. παραιτήθηκε ἀπὸ μίας νέας ἐκδοσῆς τοῦ 'Οϊνέα'. Εὐτυχῶς τὸ κενὸ τὸ κάλυψε τῶρα ἡ ἐκδοσὴ τῶν Kannicht-Snell (ἀδ. 625).

Σ. 172 Τὴν ἀποψη τοῦ Barrett, *Euripides. Hippolytos*, Oxford 1964, σ. 438-9 (μὲ ἀφορμὴ τὸν P. Sorbonne 2252), ὅτι ἡ ἔνδειξη ΧΟΡΟΥ (ΜΕΛΟΣ) δὲν σημαίνει ὑποχρεωτικὰ πῶς πρόκειται γιὰ μετακλασικὴ τραγωδία προσωπικὰ ἐξακολουθῶ νὰ τὴ θεωρῶ πιθανή, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ O. P. Taplin, ΧΟΡΟΥ and the structure of postclassical tragedy, *LCM* 1 (1976) 47-50. Πρβ. τὴν πληρέστερη μελέτη τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν E. Pöhlmann, Der Überlieferungswert der χοροῦ - Vermerke in Papyri und Handschriften, *WJA* 3 (1977) 69-81.

Σ. 172¹⁰ «Ob. caes. cave suppleas ἀπ(εμπολῶσιν) (v. Arnim, Collard)» Kannicht-Snell, ad adesp. 625.47.

Σ. 173 κ.έ. Ἡ ἀπόφαση τῆς συγγρ. νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ τὴ *Μῆδεια* τὸ ξεπερασμένο κείμενο τοῦ Milne, τὴ στιγμή πού ὑπάρχει ἡ πρόσφατη, ἔξοχη ἐκδοσὴ τοῦ Austin, παραμένει ἀκατανόητη.

Σ. 176⁵ Ἀπὸ τὰ τρία χωρία, στὰ ὁποῖα παραπέμπει ἡ X.-K. --καὶ τὰ τρία τὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὸ *LSJ*—, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ λέξη *κέρας* (= πόσθη) δὲν σημαίνει ὅπωςδήποτε ὅτι τὸ ἔργο *Μῆδεια* εἶναι κωμωδία ἢ σατυρικό, μόνο τὸ ἓνα (Εὐρ. ἀπ. 278 N²) εἶναι σχετικὸ, ἂν καὶ ἀγνοοῦμε ἐντελῶς τὰ συμφραζόμενα. Τὰ ἄλλα δύο δὲν ἀποδεικνύουν τίποτα, ἀφοῦ ἔτσι καὶ ἀλλιῶς κανεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι ἡ λέξη *κέρας* μπορεῖ νὰ σημαίνει πόσθη σὲ ἓνα παιδεραστικὸ ἐπίγραμμα ἢ ἓνα *incerti generis* ἀπόσπασμα τοῦ Ἀρχιλόγου. Τὸ θέμα εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ σημασία εἶναι δυνατὴ σὲ τραγωδία. Ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, τὸ πρόβλημα τραγωδία, κωμωδία ἢ σατυρικό παραμένει ἀκόμη ἀνοιχτό. Τὴ δυνατότητα, ὡστόσο, τοῦ σατυρικοῦ μποροῦμε ὡς ἓνα βαθμὸ νὰ τὴν ἀποκλείσουμε, τὴ στιγμή πού ὁ χορός, ὅπως σωστὰ ἐπεσήμανε ὁ E. Pöhlmann, *WJA* 3 (1977) 71, δὲν ἀπαρτίζεται ἀπὸ σατύρους (βλ. P. Decharme, *Le drame satyrique sans satyres*, *RÉG* 12, 1899, 290-9), θὰ πρόσθετα, τὴ στιγμή μάλιστα πού ἀπαρτίζεται ἀπὸ γυναῖκες.

Σ. 180 Δὲν καταλαβαίνω γιατί στὸν κατάλογο τῶν πατυρικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ μετακλασικὲς τραγωδίαι περιέχεται ὁ Κερκίδας¹¹, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς ἀναφέρεται σὲ ἓνα εὐριπίδειο στίχο (ἀπ. 929 a Snell).

Σ. 194 Ἀντὶ *Προμηθεά Δεσμώτη* γρ. *Προμηθεά Λυόμενο* σωστὰ στὴ σ. 50.

Σ. 209 Τὸ ἐπώνυμο τοῦ Δανοῦ φιλολόγου εἶναι, ἂν δὲν σφάλω, Friis Johansen.

11. *Μελιάμβοι*, ἀπ. 5,1 κ.έ. (= σ. 206 Powell).

Με τὴν ὀρθογραφία ὀρισμένων λέξεων φαίνεται πὼς εἶχε προβλήματα ἢ συγγρ. "Ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι γράφει τρεῖς φορές με ἡ τὸ ρῆμα ἐκτείνω (σ. 77).

Τὰ Ἑλληνικά τῆς περιλήψεως (σ. 185 κ.έ.) δὲν ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα ὕφους καὶ ὀρθοπέπειας. Περιορίζομαι, γιὰ λόγους χώρου, σὲ τρία ἐνδεικτικά παραδείγματα: Σ. 192 «ἡ ὑπόθεση τοῦ ἔργου εἶναι δυνατόν νὰ σχεδιασθεῖ σὲ γενικὲς γραμμές» σ. 193 «ὁ Μαίων... ἔρχεται στὶς Θῆβες» σ. 201 «ὁ Ἰάσων ἐκφωνεῖ τὸν πρόλογο». (ὕπογραμμίζω ἐγώ).

Ἡ βιβλιογραφία, ἂν καὶ γενικὰ πλούσια —ἴσως μάλιστα ὑπὲρ τὸ δέον—, παρουσιάζει αἰσθητὰ κενά. Ἰδιαίτερα ἡ ἄγνοια τῶν δοκίμων ἐκδόσεων ὀρισμένων κειμένων εἶναι ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὸν βαθμὸ ἐνημερώσεως τῆς συγγρ. Ἀγνοεῖ λ.χ. τὶς μνημειώδεις ἐκδόσεις τῶν Ὀμηρικῶν σχολίων ἀπὸ τὸν Erbse, τῆς *Ρητορικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Kassel καὶ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Σοφοκλῆ ἀπὸ τὸν Radt. Ἡ ἐργασία τοῦ Mette, *Urkunden dramatischer Aufführungen in Griechenland*, Berlin 1977, δὲν περιλαμβάνεται στὴ βιβλιογραφία τῆς. Γιὰ τὸν Βακχολίδη ἐξακολουθεῖ νὰ παραπέμπει στὸν Jebb. Δὲν ξέρεי ὅτι ὁ Ἴων ὁ Χῖος περιέχεται στὴν ἐκδοση τοῦ West (*Jambi et Elegi*) οὔτε πὼς γιὰ τὴν Ἀντιόπη τοῦ Εὐριπίδη ὑπάρχει ἡ σχολιασμένη ἐκδοση τοῦ Καμπίτση. "Ὅσον ἀφορᾷ, τώρα, τὰ ἄρθρα καὶ τὶς μελέτες, περιορίζομαι στὶς ἀπολύτως ἀπαραίτητες προσθήκες· πρόκειται κυρίως γιὰ πρόσφατες ἐργασίες, δύο ἀπὸ τὶς ὁποῖες, δημοσιευμένες τὸ 1980 καὶ 1981 ἀντιστοίχως, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τὶς γνωρίζει ἡ Χ.-Κ. Σ. 7 Γιὰ τοὺς ἀντινομιστικοὺς βλ. H. Jacobson, *GRBS* 22 (1981) 167 κ.έ. Σ. 51⁴ Γιὰ τὶς ὑποθέσεις τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζαντίου ὑπάρχει ἡ κλασσικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν G. Zuntz, *The political plays of Euripides*, Manchester 1963, 131 κ.έ. (με βιβλιογραφία). Σ. 55¹ Βλ. καὶ R. Scodel, *The Trojan trilogy of Euripides*, Göttingen 1980. Σ. 101² Στὴν ἀναφερόμενη βιβλιογραφία νὰ προστεθεῖ ἡ ἐργασία τοῦ E. Pöhlmann, *Die ABC-Komödie des Kallias*, *RhM* 114 (1971) 230-240. Σ. 147³ Πρόσθεσε M. McDonald, *Terms for happiness in Euripides*, Göttingen 1978. "Ἄν, τώρα, ἀφήσουμε κατὰ μέρος κάποιες ἄλλες παραλείψεις καὶ λάθη σὲ ἐλάχισσα θέματα (στὶς ὑποσημειώσεις ἀναφέρει ἐνίοτε βραχυγραφημένες ἐργασίες, τὸν πλήρη τίτλο τῶν ὁποίων δὲν τὸν ἀναγράφει στὴν οἰκία θέση τῆς βιβλιογραφίας [σ. 32³ Couat, 75² κ.έ.], δὲν παραπέμπει πάντοτε στὴν τελευταία ἐκδοση ἐνὸς βιβλίου, δὲν μεταγράφει ὀρθῶς κάποια ἑλληνικά ὀνόματα [σ. 131⁵ + βιβλιογρ. γρ. Tsantsanoglou κ.έ.], κ.τ.τ.), ὑπάρχει κάτι ποὺ τὸ ἀναφέρω, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνοχλητικό: στὶς παραπομπές τῆς ἀναγράφει κατὰ κανόνα τὸ ἔτος ἀνατυπώσεως καὶ ὄχι τὸ ἔτος ἐκδόσεως μιᾶς ἐργασίας, με ἀποτέλεσμα ὁ ἀνυποψίαστος ἀναγνώστης, ἐφόσον δὲν ἀνατρέχει διαρκῶς στὴ βιβλιογραφία, νὰ νομίζει πὼς πρόκειται γιὰ ἐντελῶς πρόσφατες μελέτες, ἐνῶ κάποτε ἔχουν ἡλικία μισοῦ καὶ πλέον αἰώνα. Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι, ὅταν ἡ συγγρ. παραπέμπει σὲ ἐργασίες γραμμένες στὰ Γερμανικά, συχνὰ δὲν ἀναφέρει τὴ συγκεκριμένη σελίδα (σ. 7⁹, 30⁹, 104⁷, 127⁷, 133³).

Ἀπὸ τὰ πενήντα περίπου τυπογραφικά λάθη ποὺ ἐπεσήμανα σημειῶνω τὰ κυριότερα: Σ. 4⁷ Γρ. *τραγωδία κενή*. Σ. 23 Στὸ κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος (στ. 1) νὰ προστεθεῖ ἕνα ἐν πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο. Σ. 80⁶ Γρ. *Alphesiboeae*. Σ. 100³ Γρ. *ἐπεὶ καὶ μνημονικός ἦν*. Σ. 157 Νὰ προστεθεῖ ἕνα γ' μετὰ τὴ λέξη *ρίκη* στὸ κείμενο τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ παρατιθέμενα ἀποσπάσματα. Νὰ διορθωθοῦν ἐπίσης καὶ μερικὰ λάθη σὲ ὀνόματα: Σ. 17⁴ (καὶ σ. 218) Γρ. *Zwierlein*. Σ. 75² Γρ. *Rosenmeyer*. Σ. 177¹ Γρ. *Skutsch*. Σ. 205 (λ. *Crusius*) Γρ. *Gomperz*.

Προτοῦ τελειώσω θὰ ἤθελα νὰ διατυπώσω μία κάπως γενικότερη παρατήρηση. Στὴν κλασσικὴ φιλολογία ὑπάρχουν ὀρισμένες λεπτομέρειες, ἀσήμαντες ἴσως *per se*, τῶν ὁποίων ὁμως ἡ γνώση προσδιορίζει συχνὰ ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἐμβέλεια τοῦ ἐρευνητῆ. Αὐτὸ, πιστεύω,

συμβαίνει στην ακόλουθη περίπτωση. Το *Ἀνθολόγιον* τοῦ Στοβαίου ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τοὺς Wachsmuth καὶ Hense. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι ὁ Wachsmuth ἔχει ἐπιμεληθεῖ μόνον τὰ δύο πρῶτα βιβλία καὶ ὁ Hense τὰ ἄλλα δύο. Αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια τὴν ἀγνοεῖ ἡ συγγρ. καὶ ἔτσι παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο, ἐκεῖ βέβαια ποὺ ἀντιγράφει ἀπὸ κάποια ἄλλη ἐκδοση (λ.χ. τοῦ Snell), νὰ ἀποδίδει τὰ τοῦ Wachsmuth τῷ Wachsmuth καὶ τὰ τοῦ Hense τῷ Hense, ἐκεῖ ὅμως ποὺ δὲν ἀντιγράφει νὰ χαρακτηρίζει γνώμες τοῦ ἐνὸς ἐκδότη ὡς γνώμες καὶ τῶν δύο (σ. 120⁸, 122², 123¹).

Συνοψίζω: Στὴν ἐργασία τῆς Χ.-Κ. θὰ βρεῖ κανεὶς συγκεντρωμένες πληροφορίες γιὰ ἀρκετὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν τραγωδία τοῦ 4ου αἰ. θὰ βρεῖ ἐπίσης χρήσιμα σχόλια, ἰδίως σὲ ὀρισμένα ἀποσπάσματα, πλούσια βιβλιογραφία καὶ ἐνίοτε καὶ προσωπικὲς τῆς ἀπόψεως, τίς ὁποῖες, ὡστόσο, σπανίως στηρίζει ἐπαρκῶς. Παρὰ ταῦτα, ὅμως, οἱ πολλὲς ἀδυναμίες ποὺ διαπιστώσαμε (προχειρότητα στὴν ἀντιμετώπιση δυσχερῶν προβλημάτων, ἀκριτὴ ἀποδοχὴ ἀλλοτρίων ἀπόψεων, ἀνεπάρκεια στὴν ἐκδοση ἐνὸς κειμένου κ.ἄ.) δείχνουν ὅτι τὸ ἐρευνητικὸ κενὸ ποὺ θέλησε νὰ καλύψει ἡ συγγρ. στὴν οὐσία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει!².

Θ. Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Δ. Τσεκουράκη. Οἱ λαϊκοφιλοσοφικὲς πραγματεῖες τοῦ Πλουτάρχου. Ἡ σχέση τους μὲ τὴ «Διατριβή» καὶ ἄλλα παραπλήσια γραμματικὰ εἶδη. Θεσσαλονίκη 1983. 80, σ. 184.

Dr. Tsekourakis (Ts.) here discusses the relationship between Plutarch's popular-philosophical treatises and the cyno-stoic *διατριβή*, inaugurated as a separate literary genre in the 3d c. B.C., and, especially, the problem of classifying Plutarch's treatises as *διατριβαί*.

The first part of this study catalogues the distinctive traits of the *διατριβή*, discusses the uses of the word itself, and lists all ancient authors of works designated by this term (p. 17-52). The second part is an investigation into the uses of similar terms, such as *πραγματεία*, *μελέτη* and *ὑπόθεσις* (p. 53-70), whereas in the third one (p. 71-162) one has an analysis of stylistic and structural traits of Plutarch's treatises and a comparison with those of the original *διατριβή*. Introduction, summary, bibliography and index of subjects and ancient authors are also present.

The main result of Ts.' investigation is a negative one: The differences between Plutarch's popular-philosophical treatises and the original cyno-stoic *διατριβή* are too many and too big to classify these treatises by this term. Some

12. (Προσθήκη κατὰ τὴ διόρθωση τῶν δοκιμίων). Πρβ. M. L. West, *ZPE* 26 (1977) 36-7 (γιὰ TrGF 71 F 14 b) καὶ *BICS* 30 (1983) 80 (γιὰ TrGF 60 F 8, 71 F 12, 71 F 14, 12-17).

traits of the original genre are present, and therefore one is justified in speaking of influences but Plutarch has appropriated these traits in his own way and made these subservient to his own style. Additional results are a more exact and extensive characterisation of the distinct traits of both types of writing and a general survey of treatises designated by *πραγματεία* etc. In the following, however, I shall leave aside this survey and focus my review on the first and third chapters.

Ts. regrets the lack of precision in the use of *διατριβή* in modern studies. And, indeed, the remnants of the works of Bion and Teles as well as the writings of Epictetus are called thus, but in a much wider sense the word is also used in connection with any treatise on a moral theme. On the whole, however, one can now say with D. A. Russell (*Plutarch*, London 1973, 29, not mentioned by Ts.), that *diatribe* is «a useful term much used, since the publication of Usener's *Epicurea* (1887), to describe a lecture or discourse on a moral theme, marked by a combination of seriousness with humour and a certain vividness and immediacy in language». And as to characterizing Plutarch's treatises as *διατριβαί*, in his RE-article, *Plutarchos von Chaironeia* (1951, col. 894 = Sonderdr. 1964², col. 256) K. Ziegler thinks it erroneous «ohne weiteres von, P's Diatriben' zu reden», as is often done since P. Wendland, *Philo und die kynisch-stoische Diatribe* (1895, 3 ff.). However, already Wendland made a clear distinction between the original *diatribae* and later ones written by Musonius Rufus, Dio Chrysostomus and others. As he puts it, «Die Diatribe ist übergegangen in den zusammenhängenden Vortrag, in die Predigt», and he adds that in late Antiquity the word itself assumed «die allgemeine Bedeutung eines populärphilosophischen Traktates.» (p. 5). Therefore, if, on the one hand with Ts., one keeps to the cyno-stoic *diatriba à la* Bion, Teles, and Epictetus and restricts the use of the term to these and suchlike writings, it is right to deny this designation to the popular philosophical treatises of Plutarch; on the other hand however, if one accepts a wider use of the term, one may safely call these treatises *diatribae*.

But to take this latter step involves one in a not imaginary danger of obscuring the differences between the original and later representatives of *diatriba*. These differences Ts. has lucidly brought out —and in this respect his study is a valuable contribution to generic research—. To take a few examples, Ts. rightly points to the long and complex *periodoi* in Plutarch's style and to the development, not mere indication, of philosophical themes as crucial *differentiae*.

Ts. concentrates his investigation on three treatises, *Περὶ εὐθυμίας*, *Περὶ φυγῆς* and *Περὶ φιλοπλουτίας* because, more than other treatises, these show elements of the original *diatriba* and have been designated thus. Other writings get a less extensive treatment, a wise restriction for they offer not a different result. In the case of *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δακρῖζεσθαι*, however, Ts. speaks of a seeming exception, but after seven lines it turns out that here, too, *diatriba* is

not the right term of designation. It might have been more profitable to discuss more extensively this curious treatise, for Ziegler draws attention to its «Charakter einer derben Predigt im kynischen Stil» (col. 771 = 2144), Russell 29 takes it as an example of «the tradition of the real sermon, which scholars call *diatribe*», and others explain its nature as caused by juvenile and inexperienced ardour of Plutarch.

Apart from Russell's book I missed a reference to W. M. Edwards, *Dialogos, Diatribe, Melete*, 1929, and to the article *Diatribe* in *Reallex. Ant. u. Chr.*, 3, 990-1009. The author of the article on the same subject in d. k. Pauly is E. G. Schmidt, and for 'H. Herter' read 'Barbara Price Wallach' at 23³² and 175.

D. M. SCHENKEVELD

Klaus Brinkmann, Aristoteles' allgemeine und spezielle Metaphysik, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1979. 8ο, σ. 256.

Μία ακόμη εργασία για τή μεταφυσική του 'Αριστοτέλη, ύστερα από τήν τόσο έκτεταμένη σχετική βιβλιογραφία, θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ τόλμημα. Κι αυτό γιατί απαιτεῖ μιὰ τέλεια γνώση τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων, πλήρη βιβλιογραφική ἐνημέρωση, καί φυσικά, νέες ἀπόψεις, πού νά δικαιολογοῦν τήν παρουσία της. 'Ο Klaus Brinkmann μέ τὸ βιβλίο του αὐτὸ μᾶς πείθει ἀπόλυτα ὅτι πληροὶ καί τίς τρεῖς παραπάνω προϋποθέσεις. Καταρχὴν γνώση τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων: Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου (χωρὶς τίς ὑποσημειώσεις) ἀποτελεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ συζήτηση χωρίων τοῦ 'Αριστοτέλη, μέ ἰδιαίτερη ἐμφαση σὲ ὀρισμένα κείμενα (*Μετὰ τὰ φυσικά, Περὶ ψυχῆς, Φυσικά, Ἀναλυτικὰ ὕστερα, Κατηγορίες*). Τῇ βιβλιογραφία τήν ἀντιμετωπίζει ὁ συγγρ. στίς ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου του. 'Εδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τήν πλήρη ἐνημέρωση, φαίνεται καί ἡ κριτικὴ του ικανότητα: δὲν παραθέτει ἀπλῶς τίτλους ἔργων, ἀλλὰ συζητᾷ τίς διαφορὲς ἀπόψεις μέ πολὺ εὐστοχες, τίς περισσότερες φορές, κριτικὲς παρατηρήσεις. Τέλος, οἱ καθαρὰ προσωπικὲς ἀπόψεις τοῦ συγγρ. καί οἱ λύσεις πού προτείνει σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα τοῦ βιβλίου, στοιχειοθετοῦν τὸ ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς νέας ἐρμηνείας. 'Επιπλέον οἱ πολυάριθμες ἀναφορὲς του σὲ νεότερους φιλοσόφους (Spinoza, Kant, Schelling, Husserl, Heidegger) δείχνουν τήν ἄνεση μέ τήν ὁποία κινεῖται ὄχι μόνο στήν ἀρχαία ἀλλὰ καί στή νεότερη φιλοσοφία. 'Απὸ τοὺς νεότερους ἰδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στὸν Hegel, ἀφοῦ, ὅπως ἐπανειλημμένα δηλώνει ὁ συγγρ. (π.χ. σ. 5, 92, 218), ἔχει ἐμπνευθεῖ πολλές ἀπὸ τίς ἐρμηνείες του ἀπὸ τήν ἐγγελευμένη φιλοσοφία. Εὐγλωττῆ ἀπόδειξη τοῦ παραπάνω, τὸ πολὺ σημαντικό, κατὰ τή γνώμη μας,

τελευταίο κεφάλαιο, στο οποίο επιχειρείται ή συμπλήρωση όρισμένων κενών που ένδεχομένως παρέμειναν μετά την ανάγνωση του βιβλίου, με τή χρησιμοποίηση έγχειανών σχημάτων, ύποδηλώνεται όμως ταυτόχρονα και τó αντίστροφο χρέος του Hegel άπέναντι στον 'Αριστοτέλη.

'Ο συγγρ. ένδιαφέρεται για τή σκέψη του 'Αριστοτέλη καθ' έαυτήν και όχι θεωρημένη ως μέρος τής γενικότερης προβληματικής τής εποχής του. Αυτό έχει ως άποτέλεσμα νά μήν παραπέμπει σχεδόν καθόλου σέ άλλους συγχρόνους ή προγενέστερους φιλοσόφους, ούτε καν στον ίδιο τον Πλάτωνα. 'Ακολουθεί έπομένως μιá καθαρά συστηματική και όχι ιστορική μέθοδο (σ. 2).

"Ετσι στο βιβλίό έρευνούνται όλα τά θέματα που πηγάζουν από τήν άριστοτελική μεταφυσική ή που σχετίζονται μ' αυτήν, με κύριο άξονα τήν πολυσυζητημένη έννοια τής ούσίας. Για νά μπορέσει ó συγγρ. νά ξεκαθαρίσει τήν έννοια αυτή, δέν άρκεϊται στους γερμανικούς όρους Substanz και Wesen, αλλά ανατρέχει και στη λατινική γραφή του έλληνικού τύπου «ούσία» (usia) [χρησιμοποιεί κάποτε και τον τύπο Parusie αντί του Präsenz] είτε μόνο του, είτε με τή διπλή μορφή του Usia/Substanz και Usia/Wesen. 'Η διάκριση άκριβώς αυτών των δύο είναι ένα από τά κυριότερα προβλήματα που προσπαθεί νά λύσει¹. Πιστεύει μάλιστα ότι ή διπλή αυτή σημασία τής έννοιας «ούσία» θά μπορούσε νά άποτελέσει τó κλειδί για τήν κατανόηση τής άριστοτελικής αντίληψης για τή φιλοσοφία γενικά, και όχι μόνο για τó κείμενο των *Μετá τά φυσικά* (σ. 75). 'Εκτός από τους παραπάνω όρους ó συγγραφέας συζητάει και τους όρους Essenz, Sein και Seiendes², καθώς και τους έλληνικούς «τό όν», «τό όν ή όν» και «τό είναι». "Ετσι νομίζουμε ότι δικαιούμαστε νά επεκτείνουμε σ' όλόκληρο τó βιβλίό του τήν παρακάτω παρατήρηση του συγγραφέα: «με τήν εισαγωγή αυτών των τριών όρων —Essenz, Logos και Definition— αρχίζει ένα παιχνίδι Puzzle διακρίσεων όρολογίας...» (σ. 129). Τó βιβλίό του Klaus Brinkmann είναι ένα πραγματικό Puzzle με όλους αυτούς τους τόσο προβληματικούς όρους, του όποιου όμως ή λύση γίνεται εύκολη, χάρη στη σωστή διάρθρωση

1. Αυτό θά μπορούσε νά φανεί κάπως παράξενο στον νεοέλληνα αναγνώστη, αφού στα νέα έλληνικά οι δύο παραπάνω όροι αλλά και ó όρος Essenz άποδίδονται συνήθως με τή λ. «ούσία», πράγμα που δημιουργεί πρόσθετες δυσκολίες. "Ετσι τά συμπλέγματα Usia/Substanz και Usia/Wesen για τήν έλληνική γλώσσα είναι άμετάφραστα, και έπομένως άμετάφραστες παραμένουν, αντίστοιχα, προτάσεις όπως Usia ist ... einerseits Substanz, andererseits Wesen (σ. 131).

2. 'Ο συγγρ. παρατηρεί ότι στην άγγλική γλώσσα δέν ύπάρχει ή αντίστοιχη διάκριση (σημ. 66, σ. 37). Τó ίδιο ισχύει και για τή νεοελληνική. Για τήν κατανόηση τής διαφορής ανάμεσα στους δύο όρους παραθέτουμε τή μετάφραση τής παραπάνω σημείωσης: «και ή έλληνική λέξη 'τό όν' μπορεί νά μεταφραστεί ως 'Sein' ή 'Seiendes', και μόνον ó πληθυντικός 'τά όντα' επιδέχεται τή μονοσήμαντη άπόδοση με 'die Seienden' ή, πράγμα που σημαίνει τó ίδιο, 'das Seiende'. "Αν μπορούμε νά ταλαντεύομαστε για τή λέξη 'τό όν' ανάμεσα στο 'Sein' και 'Seiendem', ó 'Αριστοτέλης πάντως έχει σχηματίσει για τó 'Sein' μιá μονοσήμαντη έννοια: τó είναι'.»

τῆς ὕλης: Μετὰ ἀπὸ μιὰ ἀρχική τοποθέτηση τοῦ προβλήματος στὸ πρῶτο κεφάλαιο, ἀκολουθεῖ μιὰ προσπάθεια ὀριοθέτησης τῶν περιοχῶν τοῦ ὄντος σὲ σχέση μετὰ τὶς ἔννοιες τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ συνόλου, πού θὰ μᾶς δώσει τὰ θέματα τῆς γενικῆς ὄντολογίας (δεύτερο κεφάλαιο), μιὰ ἐκτεταμένη συζήτηση γιὰ τὴν ὅσο γίνεται σωστότερη διάκριση τῶν ἐνοιῶν Substanz καὶ Wesen (τρίτο κεφάλαιο) καί, τέλος, μὲ κεντρικὸ ἄξονα πάντα τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας, συζήτηση θεμάτων πού ἀφοροῦν τὰ προβλήματα τοῦ πρώτου κινουμένου ἢ τῶν ἀκινήτων κινουμένων, τὴν κοσμολογία καὶ τὴ θεωρία τοῦ νοῦ (τέταρτο κεφάλαιο). Τὸ βιβλίο τελειώνει μὲ ἓνα κεφάλαιο πού ὁ συγγρ. χαρακτηρίζει Rückblick und Ausblick (ἀνασκόπηση καὶ προοπτικές) καὶ εἶναι τὸ κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στὴ σχέση τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὸν Hegel, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε ἤδη.

Ὅπως ὑποδηλώνεται καὶ στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς γενικῆς καὶ εἰδικῆς μεταφυσικῆς στὸν Ἀριστοτέλη. Στὸ θέμα αὐτὸ ἀνοίγει μιὰ διεξοδική συζήτηση πού καταλήγει τελικὰ σὲ ἀπόρριψη τῆς ἀπόψης τοῦ Merlan ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ metaphysica generalis³. Ὁ συγγρ. βρίσκει ὅτι μὲ ὀρισμένες προϋποθέσεις μπορούμε νὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ metaphysica generalis καὶ γιὰ metaphysica specialis (σ. 215). Παραδέχεται ὡστόσο ὅτι, ἂν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης κάνει λόγο καὶ γιὰ τὶς δύο αὐτὲς μεταφυσικὲς μὲ τρόπο πού θὰ μπορούσε νὰ ἀφήσει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ μία δὲν ἀποκλείει ὑποχρεωτικὰ τὴν ἄλλη (σ. 12), ἀφήνει τελικὰ τὸ θέμα ἀνοιχτὸ (unabgeschlossen) (σ. 216).

Τὸ βιβλίο συμπληρώνουν ἡ βιβλιογραφία, πίνακας ὀνομάτων καὶ ἐνοιῶν, καὶ πίνακας χωρίων.

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΪΜΑΚΗΣ

3. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Merlan συζητοῦνται συχνὰ σὲ ὅλο τὸ βιβλίο. Διεξοδικότερη συζήτηση εἰδικότερα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἔννοιας «ὄν ἢ ὄν» ἀπὸ τὸν Merlan γίνεται στίς σ. 35-40. Στὴ συζήτηση ὅμως ὑπάρχει ἓνα μικρὸ κενό: ἀναφερόμενος στὸ βιβλίο *From Platonism to Neo-Platonism* ὁ Brinkmann λέει ὅτι ὁ Merlan διακρίνει τὶς ἔνοιες «Sein» καὶ «Seiendes» (σ. 37). Στὸν ἀναγνώστη ὅμως παραμένει ἡ ἀπορία, μὲ ποιὸ τρόπο τὸ κατορθώνει αὐτὸ ὁ Merlan, ἀφοῦ στὴ σ. 66 στὴν ἴδια σελίδα ὁ συγγρ. παρατηρεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὅτι ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὴ στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα.

Σόφη Ν. - Παπαγεωργίου, *Σαμοθράκη. Ιστορία του νησιού από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως το 1914*. Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1982. 8ο, σ. 250, εικ. 6, ένα σχεδιάγραμμα, χάρτης του νησιού και 10 σχεδιαγράμματα ενσωματωμένα στο κείμενο.

Η μελέτη της τοπικής ιστορίας αποτελεί βασική προϋπόθεση για την κατανόηση και τη σωστή ερμηνεία της γενικότερης ιστορίας. Κάθε προσπάθεια προς μια τέτοια κατεύθυνση είναι και μια σημαντική προσφορά. Μια τέτοια σπουδαία συμβολή για την τοπική ιστορία αποτελεί το έργο *Σαμοθράκη* της Σόφης Νανούση-Παπαγεωργίου, που είναι προϊόν επίπονης συγκέντρωσης δυσεύρετων αφηγήσεων και περιγραφών μεγάλου αριθμού περιηγητών, αλλά και αδημοσίετου αρχαιακού υλικού. Η έκδοση αποτελεί τη μοναδική μέχρι σήμερα σοβαρή προσπάθεια παρουσίασης της ιστορίας του νησιού από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως το 1914. Η περίοδος αυτή, που διακρίνεται από έλλειψη γραπτών πηγών, δεν έχει ερευνηθεί σχεδόν καθόλου. Από τη γενικότερη αυτή διαπίστωση πρέπει να εξαιρεθεί η αρχαιολογική επιστήμη, η οποία από τα μέσα του περασμένου αιώνα παίζει κυρίαρχο ρόλο στη διερεύνηση των παλιότερων πολιτιστικών φάσεων του νησιού. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό το γεγονός πως οι σοβαρότερες και πληρέστερες πληροφορίες για τα νεότερα χρόνια στη Σαμοθράκη προέρχονται από τις εκθέσεις των ξένων αρχαιολόγων του περασμένου αιώνα και οι μοναδικές ιστορικές πληροφορίες που μέχρι σήμερα κατείχαμε για το νησί περιέχονται στα δημοσιευμένα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών.

Η εργασία *Σαμοθράκη. Ιστορία του νησιού από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως το 1914*, τιμήθηκε το Δεκέμβριο του 1981 με το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών. Το διοικητικό συμβούλιο της Πανσαμοθρακικής Εστίας Αθηνών κατέβαλε ιδιαίτερες προσπάθειες για την αναγγελία της προκήρυξης από την Ακαδημία Αθηνών, την 28 Δεκεμβρίου 1978, του διαγωνισμού για τη σύνταξη της ιστορίας του νησιού. Η συγγρ., φιλόλογος, από τη θέση της ως βιβλιοθηκάρου της Γενναδείου βιβλιοθήκης, μιας από τις σπουδαιότερες βιβλιοθήκες του κόσμου για τη μεσαιωνική και τη νεότερη Ελλάδα, γνωρίζει από πολύ κοντά τις πηγές της. Η συλλογή των περιηγητών της Ελλάδας και της Ανατολικής Μεσογείου της Γενναδείου είναι μια από τις πληρέστερες που υπάρχουν. Στα αρχεία της ίδιας βιβλιοθήκης έχει κατατεθεί, ανάμεσα σε πολλά άλλα, και το αρχείο της οικογένειας Δραγούμη, στο οποίο περιλαμβάνονται και ανέκδοτα κείμενα του Ν. Φαρδύ, που υπήρξε ένθερμος μελετητής της πατρίδας του Σαμοθράκης τον περασμένο αιώνα. Το υλικό αυτό αξιοποιείται, στο βιβλίο, με τρόπο απλό και εύστοχο.

Η εργασία της κ. Παπαγεωργίου αποτελείται από 250 σελίδες, στις οποίες ενσωματώνονται δέκα (10) σχεδιαγράμματα και τέσσερις από τις έξι εικόνες. Εκτός κειμένου παρεμβάλλονται ένα σχεδιάγραμμα, ο χάρτης του νησιού και δύο από τις εικόνες. Το κείμενο χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια, στα οποία προτάσσεται Πίνακας Περιεχομένων (σ. 9) και μια σύντομη Εισαγωγή (σ. 11-

13), και κλείνει με έναν ακόμη πιο σύντομο Επίλογο (σ. 187). Στο τέλος του βιβλίου επισυνάπτονται ένα Παράρτημα (σ. 189-240) και η Βιβλιογραφία (σ. 241-250).

Στην Εισαγωγή γίνεται ένας σύντομος γεωγραφικός κατατοπισμός (σ. 11), ακολουθεί μια αναφορά στη σπουδαιότητα του νησιού στην αρχαιότητα και παρατίθεται μια σκιαγράφιση της ιστορίας του νησιού, όπως αναπτύσσεται στα κεφάλαια του βιβλίου (σ. 11-12).

Το πρώτο κεφάλαιο (σ. 15-50) αναφέρεται στην Αρχαιότητα και διαιρείται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη, Αρχαία Ιστορία και Λατρεία (σ. 15-23), παρατίθενται τα αρχαία ονόματα που αναφέρονται στις φιλολογικές πηγές: Σάμος Θρηκική, Σάμος, Σαώνησος, Λευκοσία, Λευκανία, Δαρδανία, Ηλεκτρίς και Λευκωνία. Τα δύο πρώτα χρησιμοποιούνται και από τον Όμηρο. Στις δύο όμως παραπομπές στην *Ιλιάδα*, Ν 10-18 και Ω 77-79, όπου παραπέμπει η συγγρ. πρέπει να προστεθεί και ο στίχος Ω 753, όπου χωρίς αμφιβολία ο Όμηρος αναφέρεται στη Σαμοθράκη: «ἐς Σάμον ἔς τ' Ἴμβρον καὶ Λῆμμον ἀμιχθαλόεσσαν». Απλή ανάγνωση του κειμένου πείθει, πιστεύω, πως ο ποιητής αναφέρεται στα τρία γειτονικά νησιά του Θρακικού πελάγους. Ο πλήρης κατάλογος των αρχαίων φιλολογικών πηγών που αναφέρονται στο νησί έχει δημοσιευτεί από τον N. Lewis ('Εκδ. Karl Lehmann) και μνημονεύεται στη σ. 17, υποσ. 8· από αυτόν η συγγρ. αντλεί τις πηγές της. Από τις 241 παραπομπές που εξετάζονται στο παραπάνω έργο, η συγγρ. κάνει μια περιεκτική και ενδιαφέρουσα επιλογή κειμένων που διανθίζουν τις δύο πρώτες ενότητες του κεφαλαίου.

Η φήμη της Σαμοθράκης ως θρησκευτικού κέντρου ήταν διαδεδομένη από τον πέμπτο κιόλας προχριστιανικό αιώνα. Ο Ηρόδοτος και ο στρατηγός της Σπάρτης Λύσανδρος περιλαμβάνονται στους μνημένους της εποχής αυτής. Για να βεβαιωθεί η μύηση του Φιλίππου Β' και της Ολυμπιάδος στα μυστήρια των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης, δίνεται σε μετάφραση απόσπασμα του Πλουτάρχου: «και ο Φίλιππος μύθηκε στα μυστήρια της Σαμοθράκης μαζί με την Ολυμπιάδα, τότε που και αυτός και εκείνη ήταν ακόμα παιδιά» (σ. 17). Η παράθεση του αποσπάσματος αυτού σε εισαγωγικά δεν μπορεί να θεωρηθεί συνεπής μετάφραση. Το χωρίο του Πλουτάρχου, *Βίος Αλεξάνδρου* 2,2: «Λέγεται δὲ Φίλιππος ἐν Σαμοθράκῃ τῆ Ὀλυμπιάδι συμμυηθεὶς αὐτὸς τε μειράκιον ὦν ἔτι κάκεινης παιδός...» πρέπει διαφορετικά να αποδοθεί. Εδώ ίσως πρέπει να τονίσουμε πως οι πληροφορίες του Πλουτάρχου για τη συνάντηση του Φιλίππου και της Ολυμπιάδος κατά τη μύησή τους στη Σαμοθράκη, όταν ακόμα ο νεύ Φίλιππος ήταν έφηβος και η Ολυμπιάδα παιδί, ενισχύεται ως ένα βαθμό από την εντελώς πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στο νησί. Το Τέμενος, ένα από τα σημαντικότερα κτήρια του Ιερού Χώρου, αποδίδεται από την P. W. Lehmann στον Φίλιππο Β' (P. W. Lehmann, D. Spittle, κ.ά., *The Temenos. Samothrace, Excavations Conducted by the IFA, N. Y. University*, vol. 4, Princeton 1982). Ο J. R. McCredie, *Samothrace and the Creation of a Macedonian Architectural Style*, Δ' Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 21-25 Σεπτεμ-

βρίου 1983 (υπό εκτύπωση) πιστεύει πως το κτήριο αυτό, όπως και άλλα αναθήματα επιφανών Μακεδόνων στο Ιερό, περιλαμβάνεται σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα μιας συνειδητής προσπάθειας για τη δημιουργία ιδιαίτερου αρχιτεκτονικού μακεδονικού ρυθμού. Είναι ακόμη πιθανό πως τα τείχη της αρχαίας πόλης, που από τον περασμένο αιώνα ως σήμερα τοποθετούνται στα αρχαϊκά χρόνια (βλ. K. Lehmann, *Guide* (1983)⁵, 16), κατασκευάστηκαν με την οικονομική ενίσχυση του Φιλίππου Β΄ στην περίοδο της βασιλείας του φαίνεται πως ανήκουν όστρακα που έχουν ανασυρθεί από τον γράφοντα μέσα από το γέμισμα της παλιότερης φάσης του τείχους. Την ίδια γνώμη διατύπωσε πρόσφατα και ο A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford 1979, σ. 232 και 338. Η εύνοια προς το Ιερό και το νησί του οίκου των Μακεδόνων βασιλέων και των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου επισημαίνεται στις σ. 21-22. Για το ίδιο θέμα πρβ. και Α. Βαβρίτσα, *Σχέσεις της Μακεδονίας με την Θράκη και ιδίως την Σαμοθράκη κατά την ελληνιστική εποχή, Α΄ Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 26-29 Αυγούστου 1968 (1970) 109-114.

Στις δύο επόμενες ενότητες του πρώτου Κεφαλαίου γίνεται αναφορά στους θεούς της Σαμοθράκης, δίνονται περιληπτικά οι λίγες γνώσεις μας για τα μυστήριά της (σ. 23-27) και ακολουθεί μια συνοπτική περιγραφή των ανασκαμμένων οικοδομημάτων του Ιερού Χώρου. Οι δύο αυτές ενότητες, όπως και η πρώτη, βασίζονται στον επιστημονικό Οδηγό για τις ανασκαφές και το Μουσείο από τον K. Lehmann, τον οποίο και μνημονεύει η συγγρ. (σ. 13 και 241). Ουσιαστικές γνώσεις σχετικά με τους Μεγάλους Θεούς της Σαμοθράκης δεν υπάρχουν. Το τελετουργικό και το ουσιαστικό περιεχόμενο των μυστηρίων παραμένουν άγνωστα. Οι απόψεις που διατυπώνονται σχετικά με τη θρησκεία των Μεγάλων Θεών πρέπει να δηλωθεί πως αποτελούν προσωπικές απόψεις του Karl Lehmann, τις οποίες μεταφέρει η συγγρ. Σε πολλές περιπτώσεις οι ενδείξεις και τα αρχαιολογικά δεδομένα μπορούν να ερμηνευτούν διαφορετικά. (Σχετικές είναι οι μελέτες του O. Rubensohn, *Die Mysterienheiligtümer in Eleusis und Samothrake*, Berlin 1892· F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris 1935· B. Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala 1950· S. G. Cole, *Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace*, Leiden 1984). Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου (σ. 32-50) αναπτύσσεται η ιστορία των ανασκαφών. Εδώ προτάσσεται μια αναφορά στις επισκέψεις του Κυριακού από την Αγκώνα το 1444 και του Alexander Conze το 1858, στους οποίους και επανέρχεται η συγγρ. εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο. Στην ενότητα αυτή δίνεται μεγάλη έμφαση στην παρουσία στο νησί του νεαρού προξένου της Γαλλίας στην Αδριανούπολη Charles Francois Noël Champoiseau, που συνδέθηκε με την εξαιρετική τύχη της ανεύρεσης της Νίκης της Σαμοθράκης το 1863. Σε μετάφραση παρατίθεται ένα μεγάλο μέρος του άρθρου του Champoiseau, *La Victoire de Samothrace*, *RA* (1880) 11-17, καθώς και ολόκληρο το άρθρο του Ν. Φαρδύ στην *Αμάλθεια* του 1891, σχετικά με τις έρευνες του Γάλλου προξένου στο νησί για το έτος εκείνο. Η έμφαση όμως αυτή είναι μονόπλευρη σε σχέση με τις αναλογικά λιγοστές αναφορές που γίνονται για άλλες αρχαιολογικές έρευνες που υπήρξαν αναμφίβολα σημαντικότερες.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σ. 51-82) αναφέρεται στη βυζαντινή περίοδο, τη φραγκοκρατία και την τουρκοκρατία· υποδιαιρείται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη περιγράφονται τα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και της φραγκοκρατίας, με την οποία συνδέεται το νησί κατά τα τελευταία χρόνια της χριστιανικής διοίκησής του. Η βυζαντινή περίοδος διακρίνεται από μια ολοκληρωτική σχεδόν έλλειψη πηγών. Το νησί ελάχιστα φορές αναφέρεται από τους ιστορικούς. Η έλλειψη στοιχείων επισημαίνεται από τη συγγρ. στις σ. 13 και 83. Η άγνοια αυτή μπορεί μόνο ως ένα σημείο να ξεπεραστεί στο μέλλον με τη διεξαγωγή ανασκαφικών ερευνών σε συγκεκριμένες θέσεις της βυζαντινής περιόδου, όπως στην εγκατάσταση της περιοχής Φονιά, σε ορισμένα κτίρια της Παλαιοπόλεως και την περιοχή Χριστός, στα Λουτρά. Οι γνώσεις μας θα εμπλουτιστούν σημαντικά και για την περίοδο της φραγκοκρατίας με μια μελλοντική έρευνα στα δύο βεβαιωμένα φρούρια των Gattilusi στη Χώρα και την Παλαιοπόλη. Η πραγματοποίηση όμως ενός τέτοιου προγράμματος προϋποθέτει ανάλωση και χρόνου και χρήματος. Έτσι είναι βέβαιο πως για ένα μεγάλο ακόμα χρονικό διάστημα πρέπει να στηριχτούμε στις πενιχρές πηγές που υπομνηματίζονται στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου. Στην ενότητα αυτή ιδιαίτερα, αλλά και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η συγγρ. αναφέρεται σε μια καταστροφή του νησιού από σεισμό τον 6ο αι. μ.Χ. (σ. 12, 31 και 52-53), τον οποίο ο K. Lehmann (*Guide*⁶, 47) θεωρεί αιτία της ολοκληρωτικής καταστροφής του Ιερού Χώρου. Η πληροφορία αυτή αντλείται από αποσπασματική επιγραφή που δημοσίευσε ο G. Downey (*Hesperia* 19, 1950, 21-22), από όπου η συγγρ. τη μεταγράφει συμπληρωμένη. Η επιγραφή είναι γνωστή μόνο από ένα σχέδιο. Έχουν γίνει επανειλημμένες προσπάθειες για ανεύρεσή της στο Μουσείο της Σαμοθράκης, αλλά μέχρι στιγμής τουλάχιστον οι προσπάθειες αυτές δεν έχουν ευοδωθεί. Η μεταγραφή της επιγραφής έχει ως εξής:

[...] το λοετρὸν [...]
 [...] νεια πρὸ ἐτῶν β [...]
 [...] νανοῦται εὐτ [...]
 [...] στινιανοῦ ἔτου [...]

Ο Downey στο δεύτερο στίχο συμπληρώνει αυθαίρετα [θεομη]νεία και στον τέταρτο στίχο [Ιου]στινιανοῦ. Έτσι η θεομηνεία ερμηνεύεται ως σεισμός και το συμπληρωμένο όνομα Ιουστινιανός γίνεται Ιουστινιανός Α'. Το ίδιο αυθαίρετα η λέξη θεομηνεία συνδέεται με το σεισμό του 543 μ.Χ. που κατέστρεψε την Κύζικο (Μαλάλας, σ. 482, 12η έκδοση Βόννης· Θεοφάνης, A.M. 6036, I, σ. 244, 11 κ.ε. έκδοση De Boor). Η σύνδεση του σεισμού αυτού με τη Σαμοθράκη είναι, κατά την άποψή μου, λόγω της απόστασης τουλάχιστον παρακινδυνευμένη. Για να καταστρέψει ολοκληρωτικά το Ιερό και το νησί ο σεισμός αυτός, θα είχε ισοπεδώσει προηγουμένως και ένα μεγάλο αριθμό πόλεων της αυτοκρατορίας και όχι μόνο την Κύζικο. Αλλά, ακόμη και αν γίνει αποδεκτή καταστροφή του λουτροῦ από κάποια θεομηνία, αυτό δεν συνεπάγεται και καταστροφή του Ιερού από την ίδια αιτία.

Σε αντίθεση με τη βυζαντινή περίοδο, οι πληροφορίες για το νησί κατά τη φραγκοκρατία ως την οριστική κατάληψή του από τους Τούρκους ($\pm$ 1431-1479) είναι σχετικά πολυάριθμες. Προέρχονται τόσο από σύγχρονους ιστορικούς όσο και από τις επιγραφές στα κάστρα των Gattilusi και την επίσκεψη του Κυριακού του Αγκωνίτη (σ. 58-64). Στη δεύτερη ενότητα, Τούρκοι (σ. 64-75), καταγράφονται οι αγώνες των ηγεμόνων του νησιού εναντίον της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να παρατηρηθεί πως δεν χρησιμοποιείται από τη συγγρ. ο Δούκας, ο πιο αντικειμενικός ιστορικός της περιόδου, που αναφέρει το νησί, καθώς και ο Φραντζής.

Μετά από την οριστική κατάκτησή της από τους Τούρκους η Σαμοθράκη βυθίστηκε στην ολοκληρωτική αφάνεια. Οι κάτοικοι χρησιμοποιήθηκαν για την επανοίκηση της Κωνσταντινουπόλεως το 1459. Η αδυναμία της τουρκικής κυβέρνησης να προστατέψει τα νησιά από τους πειρατές οδήγησαν στην εξαθλίωση και την περαιτέρω μείωση του πληθυσμού της Σαμοθράκης. Οι νησιώτες τότε τραβήχτηκαν στο εσωτερικό του νησιού και «τότε δημιουργήθηκε και η χώρα της Σαμοθράκης», γράφει η συγγρ. (σ. 72). Η θέση της Χώρας και η αμφιθεατρική διαμόρφωση του εδάφους της πρέπει να υπήρξαν οι κύριοι λόγοι ίδρυσής της. Υπάρχουν όμως αρκετές ενδείξεις που μας επιτρέπουν, πιστεύω, να τοποθετήσουμε την ύπαρξη μιας εγκατάστασης στην ίδια θέση από τα κλασικά ακόμα χρόνια. Τα αδημοσίεута αυτά στοιχεία δεν ήταν, φυσικά, δυνατό να τα γνωρίζει η συγγρ. Ένα τμήμα τείχους που έχει κατασκευαστεί ανάλογα με το τείχος της αρχαίας πόλης στην Παλαιόπολη, διακρίνεται στα Β. ριζά του οχυρωμένου από τους Gattilusi βράχου. Λίγα όστρακα και δείγματα κοροπλαστικής της κλασικής και ελληνιστικής εποχής έχουν συγκεντρωθεί από τον γράφοντα σε δύο σημεία γύρω από την κωμόπολη, τόσο στα νότια, κοντά στο παρεκκλήσι της Παναγίας, στα ΝΑ της θέσης Κούκος (ήρθαν στο φως κατά τη διάνοιξη αυλακιού για την υδροδότηση του χωριού), όσο και προς τα δυτικά, στο δρόμο που οδηγεί στο χωριό Αλώνια. Αλλά και κατά τους βυζαντινούς χρόνους φαίνεται πως η θέση της Χώρας ήταν κατοικημένη. Η οχύρωση του Παλαμήδη Γκαττιλούζιο ακουμπά και σε ένα σημείο τέμνει έναν παλιότερο κυκλικό πύργο στη ΝΑ γωνία του κάστρου. Η κατασκευή αυτή είναι καμωμένη με αργολιθοδομή που διακόπτεται από σειρές οπτοπλίνθων, μια δομική λεπτομέρεια άγνωστη στις οχυρώσεις των Gattilusi στο νησί. Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης, που επισκέφτηκε τη Χώρα στις 3 Οκτωβρίου 1444, την περιγράφει ως *mediterraneum novum insulae oppidum* και αναφέρεται στις πρόσφατες οικοδομικές δραστηριότητες του Παλαμήδη μεταξύ του 1431 και 1433. Η θέση της Χώρας επομένως πρέπει να είχε μακρόχρονη ιστορία πριν από την τουρκοκρατία.

Η τελευταία ενότητα του κεφαλαίου (σ. 75-82) αφιερώνεται στα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης και το βαρύ φόρο αίματος που προσέφερε και το νησί αυτό στο βωμό της ελευθερίας. Η συμμετοχή της Σαμοθράκης στην Επανάσταση του 1821 και η σφαγή των κατοίκων της είναι γεγονότα εντελώς άγνωστα στο ευρύτερο κοινό. Η διήγηση των συμβάντων βασίζεται στις προφορικές πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Ν. Φαρδύς, τις οποίες και

δημοσίευσε, σε σημείωμα του Ίωνα Δραγούμη για το κίνημα και την καταστροφή της Σαμοθράκης κατά το 1821, αλλά και στις ελάχιστες επιγραμματικές αναφορές ιστορικών και περιηγητών. Στο Παράρτημα καταχωρούνται, ολόκληρα, τόσο το άρθρο του Φαρδύ (σ. 227-232) όσο και το σημείωμα του Δραγούμη (σ. 233-236).

Το τρίτο κεφάλαιο, Περιηγητές και Γεωγράφοι στη Σαμοθράκη, χωρίζεται χρονολογικά σε δύο ενότητες: 1) οι περιηγητές και γεωγράφοι του 15ου-18ου αι. (σ. 83-108) και 2) οι περιηγητές του 19ου αι. (σ. 108-159). Στο κεφάλαιο αυτό δίνονται σε μετάφραση αποσπάσματα περιγραφών από τριάντα ταξιδιώτες που κάνουν κάποια περιγραφή της Σαμοθράκης ή μετά από επίσκεψη στο νησί ή από περιγραφές άλλων. Στα αποσπάσματα αυτά προστίθενται εισαγωγικά σχόλια για τη ζωή και το έργο κάθε συγγραφέα. Παραλείπονται αποσπάσματα που αναφέρονται στην αρχαιότητα και είναι γνωστά από την κλασική φιλολογία ή τις αρχαιολογικές ανασκαφές. Η συγγρ. επισημαίνει τους κινδύνους στη χρησιμοποίηση της ταξιδιωτικής φιλολογίας ως ιστορικής πηγής (σ. 83-84): συχνές είναι στις περιγραφές αυτές οι παρανοήσεις, η έλλειψη κριτικού πνεύματος και οι ανεξέλεγκτες αντιγραφές. Πολλοί από τους περιηγητές, λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών, που είναι μόνιμες σχεδόν στο αλίμενο νησί, πιθανότατα είδαν τη Σαμοθράκη μόνο από τη θάλασσα και ίσως την περιέγραψαν από την ασφάλεια κάποιου λιμανιού μακριά από αυτήν. Και όσοι αποβιβάστηκαν, όπως αρκετοί το αναφέρουν, υποχρεώθηκαν να φύγουν γρήγορα. Τα αποσπάσματα αρχίζουν με την περιγραφή του Cristoforo Buondelmonti. Το σχετικό απόσπασμα από το *Liber Insularum Archipelagi* δίνει η συγγρ. από το χειρόγραφο της Γενναδείου βιβλιοθήκης του 15ου αι. (φ. 37^ν). Από το ίδιο χειρόγραφο προέρχεται και ο χάρτης του νησιού στο εξώφυλλο. Το κεφάλαιο κλείνει με τη σημαντική περιγραφή του Otto Kern τον Ιούλιο του 1892. Ας σημειωθεί πως ο ίδιος συγγραφέας, εκτός από την περιγραφή του νησιού στο έργο του *Nordgriechische Skizzen*, Berlin 1912, που αναφέρει η συγγρ., δημοσίευσε και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το νησί αμέσως μετά από την επίσκεψή του σ' αυτό (*AM* 18, 1893, 337-384).

Το τελευταίο κεφάλαιο, Η Σαμοθράκη από το 1821 ως το 1914, περιλαμβάνει δύο ενότητες. Στην πρώτη, Πληθυσμός-Οικονομία (σ. 160-176), καταβάλλονται ιδιαίτερες προσπάθειες για να συγκεντρωθούν αντικειμενικά στοιχεία. Οι πληροφορίες είναι και εδώ λιγοστές και γίνονται ακόμη πιο απρόσφορες εξαιτίας μιας μόνιμης προσπάθειας των κατοίκων για απόκριψη κάθε στοιχείου που θα επέφερε και την ανάλογη φορολογική αύξηση, που έτσι κι αλλιώς ήταν δυσβάσταχτη. Τα πενιχρά αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με την εξέλιξη του πληθυσμού, από τα χρόνια της κατάκτησης του νησιού από τους Τούρκους ως το 1913, παρατίθενται σε πίνακα στη σ. 171. Σχετικά με την οικονομία του νησιού σε μονάδες παραγωγής τίποτα δεν μπορεί να ειπωθεί. Τις εξακόσιες οικογένειες που βρίσκει ο Δραγούμης το 1906, τις μοιράζει από διακόσιες ανάμεσα στη γεωργία, την κτηνοτροφία και την παραγωγή κάρβουνου. Στο νησί όμως σπάνια οι οικογένειες απασχολούνταν αποκλειστικά με ένα

επάγγελμα. Πολλοί κτηνοτρόφοι καταγίνονταν και με τη γεωργία, ενώ πολλοί γεωργοί διατηρούσαν μικρό αριθμό από ζώα. Και πολλές φορές και οι δύο κατηγορίες μετατρέπονταν σε καρβουναράιους.

Στη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου, Διοίκηση-Κοινοτική Ζωή, (σ. 176-185), επισημαίνεται η διοικητική ανεξαρτησία του νησιού, λόγω της συστηματικής αδιαφορίας του οθωμανικού κράτους. Η παρουσία του οθωμανικού στοιχείου στο νησί υπήρξε απλώς συμβολική. Ελάχιστοι ήταν και οι αντιπρόσωποι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όταν στις 19 Οκτωβρίου 1912 απελευθερώθηκε. Στις σ. 181-185 δίνεται το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο που οδήγησε στην τελική ενσωμάτωση του νησιού στην Ελλάδα.

Στο Παράρτημα που ακολουθεί το σύντομο Επίλογο περιέχονται: 1. Μετάφραση επιστολής του Champoiseau. 2. Μετάφραση έκθεσης του ίδιου για τις ανασκαφές του στο νησί το 1863. 3. Αποσπάσματα από το χειρόγραφο κείμενο του Φαρδύ σχετικά με την Ιστορία του νησιού. 4. Ένα άρθρο του Φαρδύ για τη «Σφαγή της νήσου Σαμοθράκης». 5. Σημείωμα του Ι. Δραγούμη για το ίδιο θέμα. 6. Ένα άρθρο της εφημερίδας *Bulletin d' Orient* 1907 για το νησί. 7. Έκθεση του προξένου στην Ανδριανούπολη Κωνσταντίνου Δημαρά για την κατάσταση στο νησί το 1911, και 8. Ένας κατάλογος συνδρομητών από τη Σαμοθράκη για το βιβλίο του Μ. Μελιρρύτου: *Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψην της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνιάς*. Το πόνημα αυτό επανεκδόθηκε πρόσφατα με επιμέλεια Δ. Βασιλειάδη, *Θρακική Επετηρίς* 1 (1980) 47-112· για τη Σαμοθράκη βλ. σελ. 93-95· ο κατάλογος συνδρομητών από το νησί, σ. 106-107. Τέλος, το βιβλίο κλείνει με την παράθεση βιβλιογραφίας (σ. 241-250)· προηγείται ένα βιβλιογραφικό σημείωμα, στη συνέχεια γίνεται η καταγραφή των αρχαίων και βυζαντινών πηγών, ακολουθούν οι περιηγητές και γεωγράφοι και προστίθεται η γενική βιβλιογραφία.

Οι περισσότερες από τις αδυναμίες της μελέτης πρέπει να αναγνωριστεί ότι οφείλονται στις δυσκολίες που παρουσιάζει η συγγραφή της ιστορίας της Σαμοθράκης, καθώς απαιτούνται ακόμα πολλές ειδικές μελέτες για να φτάσει κανείς σε μια ολοκληρωμένη παρουσίαση. Μερικές φορές, όμως, η χρησιμοποίηση πληροφοριών από εγχειρίδια, όπως ο Οδηγός των Ανασκαφών και του Μουσείου, μεταφέρονται αυτούσιες χωρίς κριτικό πνεύμα, πράγμα που ίσως οφείλεται σε έλλειψη άμεσης γνώσης της πρόσφατης έρευνας στον Ιερό Χώρο. Σε μερικά σημεία της διήγησης θα μπορούσαν να αποφευχθούν συχνές επαναλήψεις, αν και ως ένα σημείο είναι αναπόφευκτες σ' ένα τέτοιο έργο. Ακόμη μπορεί να επισημάνει κανείς πως σε μερικές περιπτώσεις δεν δίνονται οι πηγές από τις οποίες αντλούνται τα γεγονότα. Αναφέρεται, π.χ., η διέλευση και παραμονή του Αποστόλου Παύλου στο νησί για μια βραδιά (σ. 23), αλλά δεν δίνεται το σχετικό απόσπασμα από όπου προέρχεται η πληροφορία αυτή, *Πράξεις Αποστόλων* XVI, II: «'Αναχθέντες οὖν ἀπὸ τῆς Τρωάδος εὐθυδρομήσαμεν εἰς Σαμοθράκην, τῆ τε ἐπιούσῃ εἰς Νεάπολιν». Παρομοίως, στη σ. 94, λείπει η υποσημείωση 17 με τη σχετική παραπομπή του μεταφρασμένου χωρίου του Marco Boschini. Ακόμη, μερικές φορές, οι παραπομπές δεν είναι ακριβείς, όπως π.χ. στη σ. 17, υποσ.

10, όπου το μεταφρασμένο απόσπασμα από την *Ειρήνη* του Αριστοφάνη είναι οι στίχοι 276-278 και όχι 276-286. Η ονομαστική ενικού του επιθέτου των Γενουατών ηγεμόνων λαθεμένα, νομίζω, γράφεται Gattilusi (σ. 12, 59 και 71), όπως δηλ. ο πληθυντικός, αντί του ορθού Gattiluso ή ακόμη και Γατελιούζος, όπως ο ίδιος ο Παλαμήδης το απέδωσε στην επιγραφή του κάστρου της Χώρας. Σε αβλεψία πρέπει να αποδοθεί η αναφορά σε συνεχή τουρκική κυριαρχία από το 1456 ως το 1459 (σ. 71) αντί σε προσωρινή κατάκτηση (1456). Παραλείπεται έτσι η παπική κυριαρχία στο νησί μεταξύ του φθινοπώρου του 1456 και του 1459 (πρβ. σ. 66-70 και W. Miller, *The Gattilusi of Lesbos*, *BZ* 22, 1913, 406-477, ιδιαίτερα σ. 447 και A. Βακαλόπουλος, *Origins of the Greek Nation, 1204-1461*, New Brunswick, N. J., 1970, 217-221). Παρενθετικά, τέλος, μπορεί να αναφερθεί, πως το πλησιέστερο λιμάνι, η Αλεξανδρούπολη, απέχει 23,5 μίλια από το Φονιά, το κοντινότερο σημείο των ακτών του νησιού, και όχι είκοσι περίπου μίλια, όπως αναφέρεται (σ. 11), ενώ το μοναδικό σήμερα λιμάνι της, η Καμαριώτισσα, απέχει 29 μίλια.

Μερικές παρανοήσεις σε δημοσιευμένες θέσεις είναι δευτερεύουσες και πολύ λίγο επηρεάζουν τη γενική εικόνα των γεγονότων. Σ' αυτές π.χ. μπορούν να περιληφθούν, η τοποθέτηση της εισόδου του Τεμένους στα ΒΔ αντί του ορθού ΒΑ και ακόμη η δήλωση πως τα περισσότερα διακοσμητικά στοιχεία από το Πρότυλο του Πτολεμαίου Β' (σ. 30) βρίσκονται στη Βιέννη, ενώ ο Οδηγός (σ. 89), από όπου προφανώς αντλεί η συγγρ. την πληροφορία, αναφέρεται μόνο στις αυστριακές ανασκαφές του περασμένου αιώνα και τη μεταφορά στη Βιέννη των περισσότερων αρχιτεκτονικών διακοσμητικών μελών, που βρέθηκαν τότε. Ας σημειωθεί ότι τα ευρήματα των αυστριακών ανασκαφών του 1873 και 1875, μαζί με τα αντίστοιχα από την Έφεσο, εκτίθενται μόνιμα πια από το 1978 στο Ephesos Museum της Βιέννης (βλ. W. Oberleitner κ.ά., *Funde aus Ephesos und Samothrake*, Wien 1978). Αντίθετα, στο Μουσείο της Σαμοθράκης, αλλά και στον αρχαιολογικό χώρο του Ιερού, εκτίθεται το σύνολο των ευρημάτων από τις αμερικανικές ανασκαφές.

Έχει ήδη αναφερθεί η σπουδαιότητα της συγκέντρωσης και παράθεσης των αποσπασμάτων από τους περιηγητές και γεωγράφους. Μέσα στους στόχους του βιβλίου αυτού θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, πιστεύω, και η παράθεση των λιγοστών βυζαντινών πηγών. Ένα από τα βασικά έργα για τη συγγραφή της αρχαίας ιστορίας του νησιού παραμένει η έκδοση των επιγραφών του νησιού από τον Carl Fredrich, *I.G.XII. 8*, Berlin 1909, το οποίο δεν φαίνεται να χρησιμοποιεί η συγγρ. Ο ίδιος κατέγραψε τις γενικότερες εντυπώσεις του για τα νησιά του Β. Αιγαίου που επισκέφτηκε το 1904 σε ιδιαίτερο βιβλίο: *Vor den Dardanellen auf altgriechischen Inseln und auf dem Athos*, Berlin 1915, που και αυτό δεν αναφέρεται.

Η κατάσταση του νησιού τον 19ο αιώνα συνοψίζεται σε υπόμνημα της 3ης Αυγούστου 1894 των αντιπροσώπων της Γενικής Συνέλευσης της Θάσου στον Χεδίβη Abbas Hilmi II, το οποίο θα περίμενε κανείς να είχε αναφερθεί. Οι Θασίτες προσπαθούν να αποτρέψουν εγκατάσταση εταιρείας κοπής 30.000 μ'

ξυλείας κατ' έτος για 10 χρόνια. Το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής: «... Έξ-άπαντος βεβαίως θέλει καταλάβει ήμᾶς ή παντελής ξηρασία, καθώς έχομεν προκείμενον ήμῖν παράδειγμα τήν άπέναντι ήμῶν νήσον Σαμοθράκην, ήτις άποφιλωθεῖσα τῶν δασῶν της και καταληφθεῖσα ύπό διαρκοῦς ξηρασίας, κοντά εις τήν έμφάνισιν νέων τέως άσθενειῶν, έξαναγκάζει τοὺς κατοίκους της εις άποδημίαν έξ αίτίας τῆς ξηρασίας...» (Α. Vacalopoulos, *Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912*, Paris 1953, 139). Στο παράρτημα θα μπορούσε ακόμη να προστεθεί το σύντομο κείμενο που γράφει ο Ν. Β. Φαρδύς στο πίσω μέρος της τιτλοσελίδας του Ευαγγελίου της Σαμοθράκης που κακοποιήθηκε κατά την επανάσταση του 1821.

Σημαντικές ακόμη πληροφορίες για την απελευθέρωση του νησιού την 19η Οκτωβρίου 1912 περιέχονται στην έκθεση του επικεφαλής του ελληνικού αγήματος σημαιοφόρου Κ. Α. Παναγιώτου, βλ. Δ. Αγγελώνια, κ.ά., *Η ακριτική Σαμοθράκη*, Αθήνα (1979) σ. 21-22· το έργο αυτό, παρά τις αδυναμίες του πρώτου κεφαλαίου, Γνωριμία με την Ιστορία του νησιού, σ. 13-24, περιέχει τις σπουδαιότερες δημοσιευμένες λαογραφικές πληροφορίες σχετικά με τη Σαμοθράκη και θα μπορούσε να αναφερθεί ανάμεσα στις άλλες μονογραφίες για το νησί.

Μερικές πληροφορίες, ιδιαίτερα για την πρόσφατη ιστορία του νησιού, περιλαμβάνονται και στο άρθρο του Γ. Μανωλάκη, *Ιστορία της Σαμοθράκης*, *Θρακικά* 40 (1966) 188-201. Ακόμη αρκετές πληροφορίες για τα γεγονότα μετά τη σφαγή του 1821 μπορεί κανείς να αντλήσει από το εγκώμιο των πέντε νεομαρτύρων της Σαμοθράκης, που δημοσιεύεται στα *Θρακικά* 15 (1941) 335-365, και *Θρακικά* 59 (1965) 298-307.

Η βιβλιογραφία σχετικά με τη Σαμοθράκη αυξάνεται γρήγορα τα τελευταία χρόνια. Και πάλι η αρχαιολογική έρευνα βρίσκεται στην πρώτη γραμμή. Στη σειρά των δημοσιεύσεων των αποτελεσμάτων των αμερικανικών ανασκαφών στο νησί μόλις προστέθηκε ο 5ος τόμος, *The Temenos*, Princeton 1982, σε δύο ημίτομους· τρεις ακόμη τόμοι για τη Θόλο της Αρσινόης (τόμος 7), Το Πρόπυλο του Πτολεμαίου Β' (τόμος 10) και οι Νεκροπόλεις (τόμος 11) έχουν σε μεγάλο βαθμό ετοιμαστεί. Η πέμπτη αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση του Οδηγού για τις ανασκαφές και το Μουσείο μόλις κυκλοφόρησε (1983). Η δημοσίευση των αποτελεσμάτων των ελληνικών ανασκαφών στην προϊστορική θέση Μικρό Βουνί, που άρχισαν πρόσφατα, αναμένεται πως θα λύσει προβλήματα που σχετίζονται με τις παλιότερες εγκαταστάσεις των προελληνικών φύλων στο νησί, βλ. Δημ. Μάτσα, *Μικρό Βουνί Σαμοθράκης: Μια προϊστορική κοινότητα σ' ένα νησιώτικο σύστημα του ΒΑ Αιγαίου*, *Ανθρωπολογικά*, τεύχος 7ο (υπό δημοσίευση) και του ίδιου, Ένας προϊστορικός οικισμός στο ΒΑ Αιγαίο, ανακοίνωση στο Γ' *Συνέδριο Ελλήνων Αρχαιολόγων*, Δελφοί 1984. Στη γεωγραφική μελέτη των L. Faugères και Ε. Υ. Kolodny για τη Σαμοθράκη, που αναφέρεται στη σ. 242, έρχεται να προστεθεί το έργο του τελευταίου, *Samothrace sur Neckar, des migrants grecs dans l'agglomeration de Stuttgart*, Aix-en-Provence 1982. Στα βασικά άρθρα για τη διάλεκτο της Σαμοθράκης από τον Aug. Heisenberg, *Die liquida P im Dialekt von Samothrake*, *Αφιέρωμα εις Γ. Ν. Χατζιδάκιν*, Αθήνα 1921, σ. 89-99, και

του Ν. Π. Ανδριώτη, *De quelques faits phonétiques du dialecte moderne de Samothrace*, *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 6 (1939/40) 153-208, προστίθεται η διδακτορική διατριβή του Σταύρου Ε. Καμαρούδη, *Le Samothracien: étude linguistique*, Paris 1982/83 και τα άρθρα του Δημ. Κρεκούκια, *Αρχαιοπινή τοπωνύμια από τη Σαμοθράκη και Αρχαιοπινή στοιχεία στο αγροτοποιομενικό λεξιλόγιο της Σαμοθράκης*, *Β' Σύμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, 13-15 Απριλίου 1978, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 133-156. Στην επίλυση γλωσσικών προβλημάτων θα συμβάλει και η αδημοσίευτη ακόμη μελέτη του Ν. Κατσάνη για τα τοπωνύμια και τα ονόματα της Σαμοθράκης. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι το έργο της Σ. Παπαγεωργίου θα γινόταν πολύ πιο εύχρηστο με την προσθήκη ευρετηρίων.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν μπορούν να μειώσουν τη σημαντικότητα προσφορά της συγγρ. στη μελέτη της ιστορίας της Σαμοθράκης. Η παράθεση γεγονότων και πηγών το καθιστούν βασικό εγχειρίδιο για κάθε μελετητή της ιστορίας των μέσων και νεότερων χρόνων του νησιού. Το απλό και λιτό ύφος της διήγησης κάνει την ανάγνωσή του ευχάριστη. Η παράθεση μεταφρασμένων αποσπασμάτων περιηγητών και γεωγράφων το καθιστούν προσιτό και σε ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό. Μερικές αβλεψίες ή ελλείψεις, σε δευτερεύοντα κυρίως θέματα, μπορούν να διορθωθούν σε μια ενδεχόμενη προσεχή επανέκδοση.

ΓΙΑΝΝΗΣ Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ

Théodore Daphnopatès, Correspondance. Editée et traduite par *J. Darrouzès* et *L. G. Westerink*. *Le monde byzantin*. Edition du CNRS, Paris 1978. 8ο, σ. XI+264.

Στή γνωστή σειρά *Le monde byzantin*, που διευθύνεται από τον Paul Lemerle, εκδίδονται κριτικά από τους J. Darrouzès και L. G. Westerink οι επιστολές του Θεοδώρου Δαφνοπάτη.

Ύστερα από ένα μικρό προλογικό σημείωμα (σ. VII) και την αναγραφή της Βιβλιογραφίας (σ. IX-XI) ακολουθεί η Είσαγωγή (σ. 1-27) στην οποία γίνεται λόγος για το πρόσωπο και τη σταδιοδρομία του Θεοδώρου Δαφνοπάτη (σ. 1-4), το έργο του (σ. 4-6) και για τα έργα εκείνα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αποδόθηκαν ή αποδίδονται σ' αυτόν (σ. 7-11). Στή συνέχεια συζητούνται ειδικότερα προβλήματα που άφορούν στα κείμενα του Θεοδώρου Δαφνοπάτη που μᾶς παραδίδονται από το χφ 706 τῆς Πάτμου (σ. 11-23) και ἀμέσως ὕστερα ἀκολουθεῖ ἡ συζήτηση γιὰ τὶς ἑξὶ ἐπιστολές τοῦ χφ Vindob. phil. gr. 342 (σ. 24-26). Τέλος, μνημονεύονται οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις (σ. 27) καὶ δίνεται πίνακας τῶν κριτικῶν σημείων (σ. 28). Ἀκολουθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου που

καλύπτει με τή γαλλική μετάφραση τις σ. 29-231. Οί διάφοροι πίνακες (κύρια ονόματα, γλωσσάριο, κτλ.) και τὰ περιεχόμενα βρίσκονται στις σ. 233-263.

Σύμφωνα με τις απόψεις τῶν ἐκδ., τὰ χρόνια τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη, πού ἐπέζησε πιθανότατα τοῦ Ρωμανοῦ Β΄, μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν στοῦ χρονικό διάστημα $\pm 925 - \pm 961$ καί τὸ ἔτος τῆς γεννήσεώς του μεταξύ τῶν ἐτῶν 890-900. Συμπεραίνουν ἀκόμη ὅτι ὁ Βυζαντινὸς συγγραφέας ἦταν ἴσως ἄρμενικῆς καταγωγῆς — ἢ τουλάχιστον ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς γονεῖς του— καί τοῦτο ἐπειδὴ, ὅπως παρατηροῦν (σ. 1-2), δὲν γνωρίζουν χρῆση τοῦ ρ. *διερμηνεύω* ('Επιστ. 10, στ. 1-2: *Ἐδεξάμεθά σου τὸ γράμμα, ἐπίσκοπε τοῦ Σουνης, καί τοῦτο ἀπὸ τῆς τῶν Ἀρμενίων διαλέκτου πρὸς τὴν Ἑλλάδα διερμηνεύσαντες...*) μετὰ τὴν σημασία «δίνω γιὰ μετάφραση, μεταφράζω μετὰ μεταφραστή». Τὸ ἐπιχείρημα δὲν φαίνεται ἀπόλυτα πειστικό, ἐπειδὴ, ὅπως πιστεύομε, στοῦ χωρίου πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ πράξη τῆς μεταφράσεως καί ὄχι τὸ πρόσωπο τοῦ μεταφραστῆ.

Στις σ. 4-6 δίνονται πληροφορίες γιὰ διάφορα κείμενα (ἀγιολογικά κυρίως) πού φέρονται σὲ ἓνα ἢ περισσότερα χφφ μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη. Στις σ. 7-11 γίνεται ἐκτεταμένη συζήτηση γιὰ τὸ πρόβλημα, ἐὰν ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης ὑπῆρξε, ὅπως εἶχε ὑποστηριχθῆ παλαιότερα, ὁ συγγραφέας ὁλόκληρης τῆς «Συνέχειας» τοῦ Θεοφάνη (Theophanes Continuatus) ἢ ἐνὸς τμηματός της. Σύμφωνα μετὰ τὰ συμπεράσματα τῶν ἐκδ. πρέπει νὰ ἀποκλείσῃ καί τὴν πρώτη καί τὴν δευτέρα ἄποψη. Ἀπὸ τὴν ὅλη ὅμως συζήτηση παραμένουν κάποια ἐρωτήματα. Γιὰ ποῖο λόγο (σ. 7) ὁ Ἰωάννης Σκυλίτσης, ὅταν παρατηρεῖ στοῦ Προοιμίου του (σ. 3, 17 κ.έ., ἐκδ. Thurn): *ἐπεχείρησαν μὲν γάρ τινες... καί ὁ καθ' ἡμᾶς ὑπατος τῶν φιλοσόφων καί ὑπέρτιμος ὁ Ψελλός*, δὲν ἔχει ὑπόψη τοῦ τῆς *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ; Κι' ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἰωάννης Σκυλίτσης δὲν ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας τῆς *Συνέχειας* του (Skylitzes Continuatus), ἢ κυρίως *Χρονογραφία* του γράφεται πάντως —ἀγνοοῦμε ἀκριβῶς πότε— μεταξύ τῶν ἐτῶν 1057 καί 1092, ὅταν, ὅσο ξέρομε, ὁ Ἰωάννης Σκυλίτσης βρίσκεται ἀκόμη στὴ ζωῆ. Ἦταν λοιπὸν δυνατὸν νὰ γνωρίζει τὸ ἱστορικό ἔργο τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ στὴν ὁλότητά του ἢ νὰ γνωρίζει τὸ πρῶτο του μέρος, πού γράφεται στοῦ χρονικό διάστημα 1059-1063 (βλ. E. Renauld, Michel Psellos, *Chronographie*, τ. I, σ. XLIX). Τὸ γεγονός ὅτι δὲν χρησιμοποίησε τὸ ἱστορικό ἔργο τοῦ Μιχαῆλ Ψελλοῦ ὡς πηγή του στὴν κυρίως *Χρονογραφία* του δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἀποδεικτικὴ ἀξία.

Ὅπως πολὺ ὀρθὰ παρατηροῦν οἱ ἐκδ. (σ. 9), οἱ Βυζαντινοὶ γνώριζαν τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ *Χρονογραφία*, ὅσο καί ἂν ἦταν μεροληπτική, καί στοῦ *Ἐγκόμιου*. Πῶς συμβιβάζεται ὅμως ἡ διαπίστωσή τους αὐτὴ μετὰ τὴν ἄποψή τους ὅτι ὁ Ἰωάννης Σκυλίτσης, ὅταν ἀναφέρεται στοῦ Θεόδωρου Δαφνοπάτη, Νικῆτα Παφλαγόνα κτλ. —μετὰ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Ἰωσήφ Γενεσίου καί Λέοντα Διακόνου— ἔχει ὑπόψη του ὄχι ἱστορικά ἔργα ἀλλὰ *ἐγκόμια* καί *λιβέλλους*; Στὸ Προοιμίου του ἄλλωστε ὁ Βυζαντινὸς χρονογράφος παρατηρεῖ γιὰ τὰ ἔργα αὐτὰ καί τοὺς συγγραφεῖς τους καί τὰ ἀκόλουθα: *καί ἐν ἱστορίαις σχήματι τὸν ἑαυτοῦ ἕκαστος ἀποπληροῦντες σκοπόν* (σ. 4, 33-34), *ἱστορικῶς συ-*

γραφάμενοι (σ. 4, 36) και τὴν ἐαυτοῦ συνθεῖς ἱστορίαν (σ. 4, 38). Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ μικρὰ ἱστορικὰ ἔργα ποὺ χάθηκαν ὅταν ὑποκαταστάθηκαν ἀπὸ μεταγενέστερα ἱστορικὰ ἢ χρονογραφικὰ ἔργα. Ἐνα παρόμοιο ἐνδεχόμενο δὲν φαίνεται ὅτι τὸ ἀπορρίπτουν ἄλλωστε καὶ οἱ ἐκδ. (βλ. σ. 10).

Ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης θεωρήθηκε ἀκόμη ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς καὶ ὡς συγγραφέας τοῦ λόγου *Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει*, ποὺ μᾶς παραδόθηκε ἀνώνυμος. Οἱ ἐκδ. θὰ παρατηρήσουν ὅτι τὸ ὕφος τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη, ὅπως τὸ ξέρομε ἀπὸ τὰ ἄλλα του κείμενα, εἶναι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ συντάκτη τοῦ «Λόγου».

Στὴ συνέχεια (σ. 11-23) τοὺς ἐκδ. θὰ τοὺς ἀπασχολήσουν τὰ εἰδικότερα προβλήματα (χρονολόγηση, ἀποδέκτες κτλ.) τῶν 35 συνολικὰ ἐπιστολῶν τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸ χφ 706 τῆς Πάτμου. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ τὰ 1-16 ἔχουν χαρακτῆρα ἐπισημότερο καὶ ἀφοροῦν σὲ θέματα κρατικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ, ἐνῶ τὰ 17-35 ἀνήκουν στὴν προσωπικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Δαφνοπάτη. Ἡ ἀνθολόγησή τους ἔγινε, ὅπως συμπεραίνουν οἱ ἐκδ., στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ Β', καὶ τοῦτο ἐπειδὴ στὸν τίτλο τῆς ἐπιστ. 2 —συντάσσεται στὰ 931/932— ὁ Ρωμανὸς Α' ἀναφέρεται ὡς Γέρων.

Στὴ σχετικὴ συζήτηση δὲν θὰ εἶχε κανεὶς νὰ προσθέσει σχεδὸν τίποτε. Γιὰ τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστ. 35 (*Ἐβδομαρίῳ* [...]) παρατηροῦν οἱ ἐκδ. (βλ. σ. 23) ὅτι δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ κανένα πρόσωπο μὲ τὸ ὄνομα αὐτό. Μήπως πρόκειται ὅμως γιὰ ἐκκλησιαστικὸ ὄφρικόιον (βλ. καὶ J. Dargrouzès, *Recherches sur les Ὀφρικάκια de l' église byzantin*, Paris 1970, καὶ Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, στὸ λ.); Στὴν περίπτωσι αὐτῇ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη θὰ ἀκολουθοῦσε. Στις σ. 24-26 ἀπασχολεῖ τοὺς ἐκδ. τὸ πρόβλημα τῆς ταυτίσεως τοῦ συντάκτη τῶν ἔξι ἐπιστολῶν (12 καὶ 36-40) ποὺ μᾶς παραδίδονται στὸ χφ Vindob. phil. gr. 342, φφ. 91'-111'. Ἐπειδὴ μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς αὐτὲς (ἡ 12) ἀποδίδεται ἀπὸ τὸ χφ τῆς Πάτμου στὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη, οἱ ἐκδ. ἔκριναν ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ συμπεριλάβουν καὶ τὶς ὑπόλοιπες πέντε (36-40) στὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δαφνοπάτη καὶ νὰ τὶς ἐκδώσουν μὲ κάθε ἐπιφύλαξη βέβαια ὡς Παράρτημά του. Ἐκριναν ἀκόμη ὡς ἀναγκαῖα τὴν ἐπανεκδόσιν τους —εἶχαν ἐκδοθῆ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο ὡς ἔργα τοῦ Θεοδώρου Κυζίκου— καὶ τὴ μετάφρασή τους. Ἄς προσθέσω ὅτι ἀπὸ τὶς 40 ἐπιστολὲς ποὺ περιλαμβάνονται στὸ βιβλίον ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἦταν γνωστὲς ἀπὸ προηγούμενες ἐκδόσεις μόνο οἱ 14 (1-7, 11-12, 36-40).

Ἡ κριτικὴ ἐκδοσι τῶν κειμένων ἔγινε μὲ συνέπεια καὶ ἐπιμέλεια καί, παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ ἐκδ. ἀπὸ τὴν κατάστασι τῆς χειρογράφου παραδόσεως, ἡ ἐντύπωσι εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν μειώνουν μὲ κανένα τρόπο τὴν νέα αὐτὴ προσφορὰ τῶν δύο γνωστῶν βυζαντινολόγων.

4, στ. 27: Ἡ διόρθωσι τοῦ Σακκ. τὸ ἀκατάληπτον ἀντὶ τὸν ἀκατάληπτον (χφ) ποὺ δέχονται οἱ ἐκδ. δὲν εἶναι ἴσως ἀπαραίτητη.

5, στ. 42: ἐννοήσουσιν παρέστιν· μήπως πρέπει νὰ γράψουμε ἐννοησαί σε

πάρεσιν; Οἱ ἐκδ. προτείνουν (βλ. κριτ. ὑπόμν.) ἐννοήσασιν παρέσθη.

στ. 56: Ἡ προσθήκη του <καί> πρὶν ἀπὸ τὸ καταπαίζων (Σαακ.) —δὲν γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἐκδ.— εἶναι ἴσως ἀπαραίτητη· μπορεῖ ἄλλωστε νὰ δικαιολογηθεῖ παλαιογραφικά.

στ. 117: Οἱ ἐκδ. προτείνουν (βλ. κριτ. ὑπόμν.) τὴν προσθήκη τοῦ ὡς πρὶν ἀπὸ τὸ ἐν. Τὸ χωρίο πάντως δὲν φαίνεται ὅτι χρειάζεται τὴ συμπλήρωση· τὸ Δορύστολον καὶ τὰ λοιπὰ δὲν κατείχοντο στὴν πραγματικότητα παρὰ τῶν πρώην βασιλέων;

στ. 120: *μανδρία*· μήπως πρόκειται γιὰ τοπωνύμιο καὶ πρέπει νὰ γράψομε *Μανδρία*;

στ. 156: Ἡ προσθήκη (Σαακ.) τοῦ <τὰ> εἶναι μάλλον ἀπαραίτητη.

στ. 160: Ἡ διόρθωση τοῦ ὑπερηφάνους (χφ) σὲ ὑπερηφάνοις (Σαακ.) εἶναι ἀπαραίτητη. Τὸ ἀντιτάσσομαι συντάσσεται μὲ δοτ., καὶ τὸ χωρίο, ὅπως σημειώνουν καὶ οἱ ἐκδ., εἶναι ἀπὸ τὴν ΠΔ, Παροιμ. 3,34: Κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται...

6, στ. 146: Ἡ προτεινομένη ἀπὸ τοὺς ἐκδ. (βλ. κριτ. ὑπόμν.) διόρθωση ταῦτα ἀντὶ τὰ αὐτὰ (χφ) πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ, ἐκτὸς ἂν δεχθοῦμε ὅτι μεταξὺ τοῦ τὰ καὶ τοῦ αὐτὰ ἐξέπεσε ἀπὸ ἀντιγραφικὸ λάθος κάποια λέξη.

19, στ. 15: Γιὰ ποῖο λόγο νὰ γράψομε, ὅπως προτείνουν οἱ ἐκδ. (βλ. κριτ. ὑπόμν.), *πλοηκῶτα* ἀντὶ *πειρηκῶτι* (χφ); Δὲν ἔχομε ἔλξη ἀπὸ τὸ σοι (στ. 14);

στ. 26: Γιὰ ποῖο λόγο νὰ γράψομε *ἐκεῖνο* (ἀντὶ -νω) καὶ *γεωργηθὲν* (ἀντὶ -ντι); Δὲν εἶναι ἀντικείμενα κατὰ δοτικὴ στὸ ρ. *προσερμισ[όμε]θα*;

26, στ. 21: Ἡ διόρθωση τοῦ *μὴ τίως* (χφ) σὲ *μήτε ὡς* δὲν εἶναι ἴσως ἀπαραίτητη. Τὸ *τίως* σημαίνει ἐδῶ «στὸ μεταξὺ».

32, στ. 7: *οὐ προσὴν ἡμῖν δυνατόν*· ἀπὸ τοὺς ἐκδ. προτείνεται (βλ. κριτ. ὑπόμν.) νὰ γράψομε *δύναμις* ἀντὶ *δυνατόν*. Ἡ διόρθωση δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη.

36, στ. 96: Οἱ ἐκδ. προτείνουν (βλ. κριτ. ὑπόμν.) τὴ διόρθωση τοῦ *σελίδων* σὲ *σανίδων*. Ἡ προτεινομένη διόρθωση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη· ἡ λέξη *σελῖς* σημαίνει στὸν πληθ. καὶ «σανίς, ἐδώλιον ἐρέτου».

37, στ. 37: Οἱ ἐκδ. προτείνουν (βλ. κριτ. ὑπόμν.) νὰ γράψομε *τοῖς* ἀντὶ *αὐτοῖς*. Θεωρῶ πιθανότερο ὅτι πρέπει νὰ γράψομε *αὐ τοῖς*· πρβ. *γαργαλίζων τὴν ἀκοὴν* (στ. 31-32), *διαβιβάζεται πρὸς τὴν αἴσθησιν* (στ. 35).

στ. 54: Οἱ ἐκδ. δὲν δέχονται τὴ διόρθωση τοῦ Λάμπρου (*ἔσμόν*) καὶ προτιμοῦν τὴ γραφὴ τοῦ χφ: *ἔσμός*. Πῶς δικαιολογεῖται ὅμως ἡ ὀνομαστικὴ συντακτικὰ;

στ. 111: *προσανάσχειν*· δὲν πρέπει νὰ γράψομε *προσανασχεῖν*;

στ. 116: Στὴ θέση τοῦ ὑποτείνει (χφ) οἱ ἐκδ. ἔγραψαν *υποτείνειν*. Μήπως ὅμως πρέπει νὰ γράψομε *υποτείνοντα θέαμα* (πρβ. καὶ τὶς προηγούμενες καὶ ἐπόμενες μετοχές σὲ αἰτιατικὴ); Μήπως μποροῦμε ἀκόμη νὰ κρατήσομε τὴ γραφὴ τοῦ χφ *υποτείνει* καὶ νὰ θεωρήσομε ὅτι ἡ πρόταση *οὐκ ἀηδὲς τοῖς ὀρῶσι υποτείνει τὸ θέαμα* εἶναι παρενθετικὴ;

38, στ. 26: Προτείνεται (βλ. κριτ. ὑπόμν.) ἡ γραφὴ *ἐαυτοῦς* ἀντὶ *ἐαυτοῖς*.

Πῶς δικαιολογεῖται ὁμως συντακτικὰ ἢ αἰτ.; ἂν οἱ ἐκδ. τὴν ἀντιλαμβάνονται ὡς ὑποκ. στὸ *διαμαρτάνειν* πῶς θὰ ἐρμηνεύαμε τότε τὴν ἑτεροπροσωπία; Τὸ *ἐαυτοῖς* στὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι δοτικὴ χαρακτηριστὴ.

40, στ. 26: Οἱ ἐκδ. προτείνουν (βλ. κριτ. ὑπόμν.) νὰ γράψομε *προσεῖμένα* στὴ θέση τοῦ *προσεῖναι*. Μήπως πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος (ἀντὶ *προσιέμενα* ἢ *προσίμενα*) ἐπειδὴ, ὅσο ξέρω, δὲν μαρτυρεῖται παρόμοιος γραμμ. τύπος; Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ γράψομε *προσίεται* ἢ *πρόσεισι*. Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ κρατήσομε τὴ γραφὴ *προσεῖναι* καὶ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐννοούμενο ἀπρόσωπο ρῆμα (π.χ. *ἔξεισι*).

στ. 73: Οἱ ἐκδ. προτείνουν τὴ γραφὴ (βλ. κριτ. ὑπόμν.) *ἐναγκαλιζονται* στὴ θέση τοῦ *ἐναλιζονται*. Εἶναι βέβαια γεγονός ὅτι τὸ ρ. *ἐναλιζω*, -ομαι δὲν μαρτυρεῖται, ὁ σχηματισμός του ὁμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ: πρβ. *συναλιζω*. Θὰ μπορούσαμε βέβαια νὰ γράψομε καὶ *ἐναυλιζονται* πού βρῖσκεται πλησιέστερα στὴν παράδοση.

Ἄς προσθέσω τέλος ὅτι οἱ ἐκδ. διερωτῶνται ποιοὺ χωρίο τῆς ΚΔ ὑπονοεῖται μὲ τὴ φρ. τὸ *ἀποστολικὸν ἐκεῖνο ῥητὸν* (ἐπιστ. 6, στ. 35-36). Προτείνουν, μὲ κάθε ἐπιφύλαξη, τὰ χωρία: Ἐβρ. 13,5 ἢ Α' Κορινθ. 6,10. Μήπως πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο Ἐβρ. 11,13: *Κατὰ πίστιν... καὶ ὁμολογήσαντες ὅτι ξένοι καὶ παρπεπίδημοὶ εἰσιν ἐπὶ τῆς γῆς*;

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

Heide und Helmut Buschhausen, Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia, Wien 1976. 80, σσ. 282, πίν. 2+32. (Byzantina Vindobonensia VIII).

Τὰ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Ἀλβανίας εἶναι δυσπρόσιτα καὶ γνωστὰ κυρίως ἀπὸ ξεπερασμένες ἢ ἀνεπαρκεῖς δημοσιεύσεις¹. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μονογραφία τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης Helmut Buschhausen καὶ τῆς συζύγου του Δρος Heide Buschhausen γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα καὶ προβληματικὰ μνημειακὰ σύνολα τῆς χώρας αὐτῆς, τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας στὴν

1. Οἱ παλιές δημοσιεύσεις Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν, ὅπως ὁ Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, ὁ Δημήτριος Εὐαγγελίδης, ὁ Φρειδερίκος Βερσάκης ἢ ὁ Θεόδωρος Ippen, εἶναι ἀνεπαρκέστατες μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, ἐνῶ τὰ μεταπολεμικὰ δημοσιεύματα Ἀλβανῶν συναδέλφων, γραμμένα στὰ ἄλβανικὰ μὲ ἐκτεταμένες ἀλλὰ μέτριες γαλλικὲς περιλήψεις, συνοδεύονται συχνά ἀπὸ κακοτυπωμένες φωτογραφίες καὶ προδίδουν πολλὰς φορὰς ἑλλιπῆ γνώση τῆς βιβλιογραφίας. Ἡ κατάστασις εὐτυχῶς βελτιώνεται τὰ τελευταῖα χρόνια.

Ἐπολλωνία, βορείως τῆς Αὐλῶνος, προκάλεσε μεγάλο ἐνδιαφέρον, ὅπως δείχνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς βιβλιοκρισιῶν ποὺ τῆς ἔχουν ἤδη ἀφιερωθεῖ². Οἱ συγγρ. ἐξετάζουν διαδοχικὰ τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος καὶ τὴν γλυπτικὴ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῶν προσκτισμάτων του, τὰ γλυπτὰ τοῦ προστώου, τὴν τοιχογραφία μὲ παράσταση αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας ποὺ βρίσκεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ προστώου, καὶ τέλος τὸν γραπτὸ διάκοσμο τῆς τράπεζας. Προτάσσονται πίνακας συντομογραφιῶν καὶ εἰσαγωγὴ, καὶ ἐπιτάσσονται περιλήψη, ἀναδημοσίευση δύο δυσεύρετων παλιῶν περιγραφῶν τῆς τοιχογραφίας τοῦ προστώου, κατάλογος τῶν εἰκόνων καὶ τῶν σχεδίων, εὐρετήριο, σχόλια γιὰ τὸν χάρτη τῆς Ἀλβανίας τοῦ G. Cantelli da Vignola, τοῦ 1689, 44 σχέδια, καὶ τέλος τρεῖς ἔγχρωμες καὶ 126 ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες, κατανεμημένες σὲ 34 συνολικὰ πίνακες.

Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι τετρακίονιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, μὲ πεντάπλευρη ἀψίδα καὶ κυλινδρικό τροῦλλο, διαρθρωμένο μὲ δώδεκα ἀψιδώματα. Τόσο τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ὅσο καὶ τὰ παραβήματα καλύπτονται μὲ καμάρες κατὰ μῆκος³. Σύγχρονοι πρὸς τὸν κυρίως ναὸ εἶναι ὁ μονοκάμαρος νάρθηκας καὶ ἓνα καμαροσκεπὲς δωμάτιο βορείως τῆς προθέσεως, ποὺ οἱ συγγρ. (σ. 70-71) χαρακτηρίζουν κακῶς ὡς παρεκκλήσιο, ἀφοῦ δὲν ἔχει κόγχη στ' ἀνατολικὰ⁴. Ὁ ναὸς εἶναι παράγωνος⁵. Τρεῖς θύρες ἀνοίγονται στὸν νάρθηκα καὶ δύο στὸν κυρίως ναὸ· οἱ τέσσερις πλάγιες θύρες εἶχαν δικιόνια πρόπυλα, ποὺ δὲν σώζονται ἀκέραια⁶. Τὸ κτήριο εἶναι κτισμένο μὲ ὀρθογωνισμένους λίθους, παρμένους κατὰ τὸν Meksi, σ. 164, ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο θέατρο τῆς Ἀπολλωνίας. Μερικὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ ναοῦ προδίδουν ἔντονη ρωμανικὴ ἐπίδραση. Οἱ συγγρ. διαπιστώνουν τὴν συνύπαρξη βυζαντινῶν καὶ νορμανδικῶν χαρακτηριστικῶν καὶ χρονολογοῦν τὸν κυρίως ναὸ, τὸν νάρθηκα καὶ τὸ βόρειο πρόσκτισμα στὰ χρόνια τῆς πρώτης νορμανδικῆς κατοχῆς τῆς περιοχῆς (1082-1085) ἢ στὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν ἀνάκτησή της ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, καὶ τὰ

2. Περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὶς βιβλιοκρισίες τῶν Sl. Ćurčić, *Speculum* 54 (1979) 353-358· A. Ducellier, *Cahiers de Civilisation Médiévale* XXII (1979) 375-376· A. Meksi, *Monumentet* 1/1982, 140-152 (ἀλβανικά), 158-168 (γαλλικά)· I. Nikolajević, *Starinar*, N. S., 28-29 (1977-78) 314-315· M. Tatić-Djurić, *Zograf* 9 (1978) 77-78· Ch. Walter, *REB* 35 (1977) 313-314. Τὸ δημοσίευμα τοῦ Meksi δὲν εἶναι ἀπλὴ βιβλιοκρισία, ἀλλὰ περιέχει τὰ πορίσματα νέων ἐρευνῶν στὸ καθολικὸ καὶ τὴν τράπεζα τῆς μονῆς, καὶ νέα σχέδιά τους.

3. Ὁ Meksi (σ. 159, 161) ἐπισημαίνει ὅτι τὰ παραβήματα καλύπτονται μὲ καμάρες καὶ ἔχει μὲ ἀσπίδες, καὶ ὅτι ὁ τροῦλλος ἔχει δώδεκα καὶ ὄχι δέκα ἀψιδώματα, ὅπως σημειώνουν οἱ Buschhausen.

4. Ὁ Meksi, σ. 159, διορθώνει ὡς πρὸς τὴν κάλυψη τοῦ δωματίου αὐτοῦ τοὺς συγγρ., κατὰ τοὺς ὁποίους καλύπτεται μὲ σταυροθόλιο.

5. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Meksi, σ. 159.

6. Τὸ τετρακίονιο νότιο πρόπυλο τοῦ κυρίως ναοῦ ἦταν ἀρχικὰ δικιόνιο, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὶς τομὲς ποὺ ἔκανε ὁ Meksi. Γενικὰ γιὰ τὰ πρόπυλα βλ. τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του στὴν σ. 160 τῆς βιβλιοκρισίας του.

ἀποδίδουν σὲ νορμανδικὸ συνεργεῖο (σ. 84-85).

Τὸ δυτικὸ προστώο διαφέρει ἀπὸ τὰ ἀνάλογα παλαιολόγια παραδείγματα κατὰ τὸ ὅτι ἔχει εἰσόδους μόνο στὰ πλάγια. Οἱ συγγρ. συσχετίζουν τὰ κιονόκρανά του, ρωμανικῆς τεχνοτροπίας μὲ ζωικὸ διάκοσμο, μὲ ἀπουλικά γλυπτὰ, κυρίως τοῦ Ἁγίου Βενεδίκτου στὸ Conversano, ἀποδίδουν τὴν ἀνέγερσή του σὲ βενεδικτίνους μοναχοὺς καὶ τὸ χρονολογοῦν στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 12ου αἰ., πιθανῶς στὸ 1107-1108⁷.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ προστώου παριστάνει μιὰν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, τὴν Παναγία ποὺ κρατᾷ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἕναν κληρικό. Παλιότερα εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Β΄, ἡ σύγχρονη ὅμως ἔρευνα δέχεται ὁμόφωνα ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Μιχαὴλ τὸν Η΄. Ἡ γνώμη τοῦ Ch. Walter (*REB* 35, 1977, 313-314) ὅτι τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ κρατᾷ ἕνα μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ποὺ ἀσπάσθηκε τὸ μοναχικὸ σχῆμα, δὲν μοῦ φαίνεται πειστικῆ. Ὁ κληρικός στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς παραστάσεως εἶναι πιθανότατα ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς, προφανῶς ὁ Ἰωάννης ποὺ ἀναφέρεται στὴν διπλανὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν πολὺ πιθανὴ ἀπόψη τῶν συγγρ., εἶναι ἀπόσπασμα χρυσοβούλλου τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Η΄ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Ἀπολλωνίας⁸. Οἱ Buschhausen ταυτίζουν τὶς ὑπόλοιπες μορφές μὲ τὴν σύζυγο τοῦ Μιχαὴλ Θεοδώρα, τὸν γιό του Ἀνδρόνικο τὸν Β΄ καὶ τὸν ἐγγονό του Μιχαὴλ τὸν Θ΄, καὶ χρονολογοῦν τὴν τοιχογραφία στὸ 1281-1282 (σ. 157, 162).

Ἡ τράπεζα τῆς μονῆς (σ. 52-54) βρίσκεται, ὅπως συνήθως, δυτικὰ τοῦ καθολικοῦ. Ὁρθογώνια αἵθουσα μὲ κόγχες στὶς τρεῖς πλευρές, εἶχε παραμορφωθεῖ ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις, ἀλλὰ ἀποκαταστάθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆ τὸ 1960-62. Κάτοψή της δὲν παρέχεται ἀπὸ τοὺς Buschhausen, δημοσιεύεται ὅμως στὴ βιβλιοκρισία τοῦ Meksi (*Monumentet* 1/1982, 157). Τὸ κατώτερο μέρος της εἶναι κτισμένο μὲ καλοπελεκημένους λίθους, στοὺς καθέτους ἀρμούς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται, ποῦ καὶ ποῦ, ὀριζόντια πλινθία. Στὸ ἀνώτερο τμήμα ἡ τοιχοποιία εἶναι πλινθοπερίβλητη, μὲ μονὴ σειρὰ πλίνθων στοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς καὶ δύο τοῦβλα στοὺς καθέτους. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν πλαγίων κογχῶν εἶναι πλινθοκτιστο. Τὰ διαφορετικὰ εἶδη τοιχοποιίας ὤθησαν τοὺς συγγρ. νὰ διακρίνουν δύο φάσεις στὴν τράπεζα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δευτέρη χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες, τὶς ὁποῖες τοποθετοῦν στὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ 14ου αἰ. Ἡ ὑπαρξὴ ὡστόσο δύο διαφορετικῶν εἰδῶν τοιχοποιίας δὲν εἶναι ἀτράνταχτη ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ διαφόρων φάσεων, ὅπως δείχνουν, μεταξὺ ἄλλων, τὰ παραδείγματα τοῦ Σωτήρος Ἀμφίσσης καὶ

7. Κατὰ τὸν Meksi (σ. 166) τὸ προστώο ἀνακατασκευάστηκε μετὰ τὸ 1381, καὶ τὰ κιονόκρανά του παρουσιάζουν μεγαλύτερη ὁμοιότητα μὲ δαλματικὰ γλυπτὰ τῆς δευτέρας πεντηκονταετίας τοῦ 14ου αἰ.

8. Ἀποκλείεται βέβαια ἕνας ἀρχιμανδρίτης νὰ φορᾷ ὠμοφόριον, ὅπως διαβάζομε στὴν σ. 171. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μεταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς (σ. 147), ἡ λέξη ἀφηγούμενον στὸν στ. 5 θὰ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ καθηγούμενον.

του Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά, καὶ σωστά ὁ Meksi τονίζει ὅτι ἡ τράπεζα ἀνήκει σὲ μία φάση⁹.

Τὸ νότιο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς τράπεζας καλύπτεται μὲ τοιχογραφίες (σ. 185-232). Πάνω ἀπὸ μία ζώνη μὲ μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως εἰκονίζονται ὀλοσωμοὶ μετωπικοὶ ἅγιοι. Στὴν ἐπόμενη ζώνη παριστάνονται στὸν μὲν νότιο τοῖχο ὁ ἅγιος Παχώμιος καὶ ἡ ὁσία Μαρία ἡ Αἴγυπτία, καθὼς καὶ ὁ προφήτης Ἡλίας στὴν ἔρημο, στοὺς δὲ πλαγίους τοίχους στηθαῖοι ἅγιοι μέσα σὲ μετάλλια. Στὴν ἀνωτέρα ζώνη εἶναι ζωγραφισμένες εὐαγγελικὲς σκηνὲς καί, πάνω ἀπὸ τὴ νότια κόγχη, τρία μετάλλια μὲ τὸν Χριστὸ Ἐμμανουὴλ ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγγέλους. Στὰ τεταρτοσφαίρια τῶν κογχῶν εἰκονίζονται εὐαγγελικὲς σκηνές: ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, ὅπως συνήθως, στὴν κεντρικὴ κόγχη, ἡ Ραθυμία καί, πιθανῶς, οἱ Μυροφόροι στὸν Τάφο. Οἱ συγγρ. θεωροῦν τὴν διακόσμηση τῆς τράπεζας ὡς τὴν ἀρχαιότερη σωζόμενη στὴ βυζαντινὴ τέχνη, τὴν ἀποδίδουν στὴν λεγομένη σχολὴ τοῦ Μιλούτιν καὶ τὴν τοποθετοῦν στὴν δευτέρη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., κατὰ τὴν διάρκεια ὑποτιθεμένης σερβικῆς κατοχῆς τῆς περιοχῆς. Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, ἡ διακόσμηση τῆς τράπεζας τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ποὺ ἀγνοοῦν οἱ συγγρ., εἶναι ἀρχαιότερη. Ὅσο γιὰ τοὺς ζωγράφους, ἐγνώριζαν προφανῶς καλὰ τὰ καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. στὴ Μακεδονία καὶ —γιατί ὅχι;— στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπικεφαλῆς τῶν συνεργειῶν τῆς λεγομένης σχολῆς τοῦ Μιλούτιν ἦταν κυρίως Ἕλληνες ζωγράφοι¹⁰ καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς τράπεζας «dem serbischen Kunstkreis» (σ. 218· πρβ. σ. 53) ἢ ὁ χαρακτηρισμὸς «serbische Milutinschule» (σ. 228) εἶναι τὸ λιγότερο ἀτυχεῖς. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφία τῆς τράπεζας, οἱ «γυναικεῖες μορφές» σὲ μετάλλια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (σ. 189, 198, εἰκ. 25) εἶναι μάλλον ἀγένειοι ἅγιοι. Ὁ ἅγιος Θεόδωρος τῆς σ. 189 (ἀριθ. II, 5) μεταβάλλεται στὴν σ. 192 σὲ ἅγιο Γρηγόριο Θεολόγο. Στὴν σ. 201-2 περιγράφονται δύο ἀγένειοι ἅγιοι σὲ μετάλλια, ἐνῶ στὸ σχέδ. 24 εἰκονίζονται μὲ γένια.

Τὸ βιβλίον θὰ κέρδιζε ἂν τὸ κείμενον ἦταν συντομότερον. Ὁλόκληρα τμήματά του εἶναι κατὰ τὸ μάλλον καὶ ἤττον ἄσχετα μὲ τὸ θέμα του· στίς σ. 21-28 λ.χ. ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, στίς σ. 85-97 καὶ 115-123 γλυπτὰ ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν ναό, ἐνῶ στίς σ. 185-7 ἀναφέρονται τοιχογραφίες στὴν Ἀλβανία ἄσχετες μὲ τῆς Ἀπολλωνίας.

Ἡ πραγμάτευση εἶναι ἐξαντλητικὴ καὶ προδίδει γενικὰ καλὴ γνώση τῆς ἱστορίας καὶ γεωγραφίας τῆς περιοχῆς, τῆς βυζαντινῆς καὶ ρωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γλυπτικῆς, καὶ τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς. Εἶναι ὥστόσο ἴσως ἀναπόφευκτο, ὅταν καλύπτονται τόσο διαφορετικὰ πεδία, στὰ ὅποια οἱ συγγρ.

9. Ὁ.π. σ. 167-8· τὴν χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ.

10. Πρβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Μ. Χατζηδάκη, *BZ* 61 (1968) 104-108, καὶ τοῦ St. Ćurčić, ὀ.π. (σημ. 2), σ. 357.

δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι πάντα εἰδικοί, νὰ παρεμφερήσουν ἀβλεπτήματα. Ὁ Μιχαήλ ὁ Β΄, λ.χ., δὲν ἠγεμόνευσε μέχρι τὸ 1271 (σ. 33) ἀλλὰ, ὅπως οἱ ἴδιοι οἱ συγγρ. δέχονται στὴν σ. 158, μέχρι τὸ 1267/8. Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπολλωνίας ἔχει ἄμεση σχέση μεῖν ἄλλα ὀρθόδοξα εἰκονοστάσια τῆς Ἡπείρου, τῆς Μακεδονίας κτλ. καὶ ὄχι μετὰ τὴν τέχνη τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας (σ. 62-63). Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παραδείγματα παραθύρων βυζαντινῶν τρούλλων, ποὺ δὲν ἀνοίγονται στοὺς ἄξονες (σ. 65· βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 163). Ἡ Μεταμόρφωση Κορωπίου χρονολογεῖται στὸν 10ο καὶ ὄχι στὸν 12ο αἰῶνα (σ. 66 σημ. 57), τὸ Kilise Camii τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸν 11ο πιθανῶς αἰῶνα καὶ ὄχι στὸν 10ο (σ. 75). Τὸ κωδωνοστάσιο τῆς Ἀπολλωνίας εἶναι καταφανῶς μεταγενέστερο, ἀντίθετα μετὰ ὅσα ἰσχυρίζονται οἱ συγγρ. (σ. 68)· κατὰ τὸν Meksi, ἔ.ά., σ. 161, χρονολογεῖται στὸ 1778. Στὴν σ. 93 σημ. 124 ὑπονοεῖται ὅτι ἡ Νέα Ἀγχίαλος καὶ ἡ Ἄρτα βρίσκονται στὴ Μακεδονία, στὴν σ. 165 σημ. 80 ὅτι οἱ μικρογραφίες τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη στὸν κώδ. Coislin 79 εἶναι ὑστεροκομνήθειες. Οἱ γύψινες διακοσμήσεις τῆς Κοιμησεως τοῦ Λαμπόβου (σ. 145) χρονολογοῦνται στὴν ὀψιμη Τουρκοκρατία — πιθανῶς στὸ 1806— καὶ ὄχι στὸν 13ο αἰ. Ἀνάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. στὸ *ΑΔ*, 21, 1966, Β΄ 2, πίν. 318β, 323β. Στὴν ἴδια περίοδο ἀνάγεται πιθανότατα καὶ ἡ ἀνάλογη διακόσμηση στὴν Ἀπολλωνία. Ὁ Ἀλέξιος ὁ Γ΄ ἀνήκε στὴν δυναστεία τῶν Ἀγγέλων καὶ ὄχι τῶν Κομνηνῶν (σ. 154). Ἡ μορφή τῆς εἰκ. 107 φορᾶ μαφόριο καὶ χιτῶνα, ὄχι ἱμάτιο (σ. 155). Ἡ τοιχογραφία τοῦ Μιχαήλ Η΄ τοῦ Παλαιολόγου θεωρεῖται στὴν σ. 164 ὡς «das einzige authentische Bild des Kaisers und zudem das erste kaiserliche Repräsentationsbild nach der Lateinerherrschaft». Οἱ συγγρ. θὰ μπορούσαν νὰ σημειώσουν ὅτι ὁ Μιχαήλ ὁ Η΄ εἰκονίζεται πιθανότατα καὶ στὴν ἀκόμη περισσότερο ἐφθαρμένη τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ 1265 τὸ ἀργότερο (Ν. Μουτσοπούλου, *Καστοριά Παναγία ἢ Μαυριώτισσα*, Ἀθήναι 1967, σ. 53-55· βλ. τώρα καὶ Στ. Πελεκανίδη, *Χρονολογικὰ προβλήματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Μαυριώτισσας Καστορίας*, *Ἀρχ. Ἐφημερίς* 1978, σ. 147). Τὸ χρυσοβούλλο τοῦ Ἀνδρονικοῦ Β΄ στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἀφορᾶ τὴν Μητρόπολη Μονεμβασίας καὶ ὄχι Μονὴ Μονεμβασίας (σ. 166). Οἱ τοιχογραφίες τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς στὸ Βουλγαρέλλι δὲν φανερώουν καθόλου ἔντονη δυτικὴ ἐπίδραση (σ. 174). Τὸ γνωστὸ τετραεῦγγελο graecus quarto 66 τοῦ Βερολίνου χρονολογεῖται στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ., καὶ ὄχι στὸ τελευταῖο τρίτο του (σ. 214). Ἡ διακόσμηση τῆς τράπεζας τῆς Μεγίστης Λαύρας δὲν ἀνάγεται στὸ 1512 (σ. 229) ἀλλὰ στὰ τριακοστὰ ἔτη τοῦ 16ου αἰ. Ὁ ναὸς τοῦ Marmiro ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ μνημεῖα τοῦ ἴδιου τύπου στὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς λόγος νὰ συσχετισθεῖ μετὰ σταυρικούς ναοὺς τῆς Δαλματίας (σ. 233-4). Δὲν ἔχει ἐπίσης σχέση ὁ ναὸς τοῦ Βλαχογοραντζῆ μετὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Μυστρᾶ (σ. 234).

Ἡ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτουν στὶς ὑποσημειώσεις οἱ συγγρ. εἶναι κατὰ

κανόνα ὑπὲρ τὸ δέον ἐξαντλητική, μερικές ὅμως φορές παραλείπονται σημαντικὰ πρόσφατα βοηθήματα: παράδειγμα ἡ σημ. 44 στὶς σ. 32-33 ὅπου ἀπαριθμοῦνται —χωρὶς ἀλφαβητική ἢ χρονολογική σειρά— ξεπερασμένα δημοσιεύματα, ἐνῶ ἀγνοοῦνται πρόσφατες μελέτες, ὅπως π.χ. τοῦ Geanakoplos, τοῦ Nicol καὶ τῆς Laiou, καθὼς καὶ ἡ σημ. 20 τῆς σ. 214, ὅπου ἀναφέρονται δευτερεύοντα δημοσιεύματα γιὰ τὸν κώδ. Berol. gr. qu. 66, ἐνῶ ἀγνοεῖται ἡ βασικὴ μελέτη τοῦ R. Hamann-Mac Lean, *Der Berliner Codex Graecus Quarto 66 und seine nächsten verwandten als Beispiele des Stilwandels im frühen 13. Jahrhundert*, *Festschrift K. H. Usener*, Marburg 1967, σ. 225-250.

Οἱ πίνακες εἶναι καλοτυπωμένοι καὶ γενικὰ ἡ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου πολὺ ἱκανοποιητική, ὑπάρχουν ὅμως πολλὰ τυπογραφικὰ λάθη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα παραθέτομε μερικά: Στὴν σ. 39 σημ. 66 διάβαζε *στέρνα* ἀντὶ *στέτνα*, στὴν σ. 55 *Vostitza* ἀντὶ *Voditza*, στὴν σ. 56 *Kokamia* ἀντὶ *Kokamea*, στὴν σημ. 38 τῆς ἴδιας σ. 1914 ἀντὶ 1934, στὴν σ. 61 σημ. 43a *Mango* ἀντὶ *Mago*, στὴν σ. 105 σημ. 4 *Ljuboten* ἀντὶ *Ljubaton*, στὴν σ. 108 *Otranto* ἀντὶ *Oranto*, στὴν σ. 168 σημ. 89 *DIEE* ἀντὶ *DChAE*, στὴν σ. 185 1485 ἀντὶ 1458, στὴν σημ. 66 τῶν σ. 223-4 *Miljković* ἀντὶ *Miljuković*, στὴν σ. 200 *Fig. 35* ἀντὶ *Fig. 44*, στὴν σ. 203 *Fig. 40*, *Abb. 126* ἀντὶ *Fig. 34*, *Abb. 111*, στὴν σ. 215 σημ. 21 1933 ἀντὶ 1953.

Παρά τὶς παρατηρήσεις ποὺ διατυπώσαμε, τὸ κρινόμενο βιβλίον παραμένει μίαν πολὺ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῆς Ἀλβανίας, τέχνης ποὺ παραμένει ἀτελέστατα γνωστή, καὶ ἀξίζει θερμὸν ἔπαινον τόσο οἱ συγγρ. ὅσο καὶ ἡ Αὐστριακὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, ποὺ ἔκαναν προσιτὸ σὲ μίαν διεθνή γλώσσα ἓνα προβληματικὸ μνημεῖο, ὅπου συνδυάζονται σὲ ἓνα ἄρμονικὸ σύνολο ἡ τέχνη τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς λατινικῆς Δύσεως.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

O l g a G r a t z i o u, Die Dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600, Sonderheft der Zeitschrift *Mnemon*, Nr. 1, Athens 1982. 8o, 202 p., 196 figs.

Thus far book illumination in the 'post-Byzantine', Greek Orthodox world has not attracted as much attention as it deserves. The work under review, submitted for a doctorate to the University of Heidelberg in 1979, makes a substantial contribution to some of the problems pertaining to the illustration of books after the fall of Constantinople.

The study centers on the decoration of manuscripts written by or attributed to Matthew of Myra (†1624), a well known copyist and also a writer

of Liturgies as well as a history of Wallachia. He worked and produced books for the Greek public in Moscow, Lwow (Leontopolis) which belonged to Poland at the time and in the important Dealu-Monastery in Wallachia. The manuscripts are presented chronologically and in groups following the locations of the scribe's sojourns. One of the important contributions Dr. Gratziou makes is the demonstration that the scribe was the illustrator as well. In pursuing this problem, the author gives us much on the working practices of a scriptorium, the social background of the production of these manuscripts, the role played by the Voivodes of Moldau and Wallachia and finally the traditions which these works reflect. Apart from Western and Byzantine traditions Gratziou rightly stresses the contribution of the Russian book. A catalogue of 53 manuscripts and a list of Matthew's literary works complete the study.

The author's intention is to study book illumination about the year 1600 (p. 15). She succeeds in this. Her study of the ornament which is the principal characteristic of these manuscripts deserves our admiration. However, the emphasis placed on the study of the ornament has resulted in unavoidable limitations. Iconography is not discussed thoroughly and when it is dealt with some explanations do not seem convincing. An example is the proposed, imaginative interpretation of the two kings found in the engraving, pasted at the beginning of the gospel of John, in the Janina lectionary. The author suggests that «der älter, rechte, König könnte Gottvater darstellen, der linke Krieger-König den Logos-Pantokrator» and that the composition set in the midst of an allegory of the «Vine» illustrates the proem of John (p. 37ff, 45ff, 109). These interpretations seem quite improbable. Matthew appears to be a learned person and it is unlikely that he would have considered such an identification. The original meaning of the composition was certainly different and either the choice was not made by Matthew, which is against the argument of Dr. Gratziou, or if he made the choice then he interpreted these kings differently. The iconographic types of the writers of the Liturgies are left out (p. 71). And in my opinion, the final word on the origin and style of these engravings has not been said.

Nevertheless the contributions outweigh the open questions left in the book. The conclusion, for example, that Matthew was the scribe and the illustrator of the ornament but that the figurative illustrations were produced by other miniaturists has further ramifications; and so has the deduction that the apparent differences in ornament point to the use of different models than to different hands (p. 96). Matthew emerges as a «Wanderschreiber» who could not organize his own scriptorium (p. 103ff). The importance of the city of Lwow for Orthodox Christianity which has already attracted the attention of a number of scholars (the recent study by Dori Papastratou, *Ὁ Συναΐτης Χατζηκυριάκης ἐκ Χώρας Βουρλά, γράμματα-ξυλογραφίες 1688-1709*, Athens 1981, should be mentioned) is attested here too once again.

The discussion of the various influences raises the important problem of

the continuity or not of the Byzantine tradition. This, Dr. Gratziou rightly admits (p. 133), merits special consideration and cannot be solved on the basis of this group of manuscripts alone.

It is for the contribution to the study of the ornament and the light thrown on questions of a 'post-Byzantine' scriptorium that this book should be praised. The author and the publishers deserve our thanks.

GEORGE GALAVARIS

Galle und Honig, Humanistenepigramme herausgegeben von *Harry C. Schnur* und *Rainer Kössling* lateinisch und deutsch. Verlag P. Reclam Jun. Leipzig 1982. 80, σ. 210.

Ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἐπιγραμμάτων, ποὺ ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ οὐμανιστῆς (Politanus, Erasmus, Melanchthon, H. Stephanus κ.ἄ.) στὰ λατινικά, ἀπευθύνεται στὸ εὐρὺ κοινὸ καὶ ἔχει ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα. Τὴν ἀνθολόγησι καὶ τὴ μετάφρασι τῶν κειμένων ἔχουν κάνει ὁ H. C. Schnur καὶ ὁ R. Kössling. Ὁ Kössling ἔχει συγγράσει καὶ τὸν ἐπίλογον, ὅπου μὲ συντομία ἐκτίθενται ἡ προϊστορία καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους, καθὼς καὶ τὰ σύντομα βιογραφικὰ σημειώματα τῶν ποιητῶν καὶ τὶς ἐπεξηγηματικὰς σημειώσεις. Ὁ ἴδιος ἐπίσης ἔχει ἐπιλέξει καὶ τὰ 14 εἰκαστικὰ ἔργα ποὺ κοσμοῦν τὸ βιβλίον καὶ ὑποδηλώνουν τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀνθολόγησι ἔχει γίνεσθαι μὲ γνώσιν καὶ εὐαισθησίαν, οἱ μεταφράσεις εἶναι παρὰ τὴν ὁμορφίαν τοὺς ἀρκετὰ πιστές, καὶ τὰ realia, ὅσα ὑπάρχουν, εἶναι διαφωτιστικὰ καὶ προσεγμένα. Ἀκόμη καὶ ἡ τυπογραφικὴ ἐμφάνισι τοῦ βιβλίου παρὰ τὸ κακῆς ποιότητος χαρτὶ εἶναι ἐπαινετὴ. Ἀνθολογοῦνται συνολικὰ 61 ποιητῆς, ἀπὸ τὸν Ianus Pannonius (1434-1472) ὡς τὸν Hernicus Harder Hafniensis (1642-1683).

Σὲ μιὰ μελλοντικὴ ὥστόσο ἐπανεκδόσι τοῦ ἔργου θὰ πρέπει ἴσως νὰ προσεχτοῦν οἱ ἐξῆς λεπτομέρειες: πάμπολλες φορές, ἀκόμη καὶ ὁ εἰδικὸς ἀναγνώστης ἀναζητᾷ κάπως περισσότερα ἐπεξηγηματικὰ σχόλια ποὺ θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ κατανοήσῃ καλύτερον ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ κατανοήσῃ ἓνα ἐπίγραμμα. Ἡ προειδοποίησι τοῦ ποιητῆ: *brevis esse laboro, obscurus fio* (Hor. *Ars poet.* 25-6) ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ἐπίγραμμα. Ἐπὶ παραδείγματι: Στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Laurentius Lippus «Lactuca» (σ. 146-7).

Surgentem Venerem mollis lactuca moratur,
devoret erucas qui cupit esse salax.

δὲν μεταφράζεται μόνον τὸ lactuca ἀνεπιτηδείως (στὸν τίτλον ὡς grüner Salat, στὸ

κείμενο milde Salat) —τὸ ὀρθὸ θὰ ἦταν Lattich (<lattocha, lätlich < lactuca βλ. Wahring, Deut. Wört., s. v.) ἢ ἔστω Kopfsalat— ἀλλὰ στὶς σημειώσεις (σ. 155-156), ἐνῶ γίνεται λόγος σύντομα γιὰ τὶς ἀφροδισιακὲς ιδιότητες τῆς eruca, δὲν μνημονεύεται ἡ πλούσια φιλολογία γύρω ἀπὸ τὶς ἀντιαφροδισιακὲς ιδιότητες τῆς θριδακίνης (lactuca, νεοελλ. μαρούλι), τὴν ὁποία οἱ πυθαγόρειοι ὀνόμαζαν «εὐνοῦχον» καὶ οἱ γυναῖκες στὴν ἀρχαιότητα «ἀστυτίδα». Πολλὰ γι' αὐτὸ τὸ θέμα ἀναφέρει ὁ Ἀθήναιος (96a-e) μὲ νόστιμα παραθέματα ἀπὸ ποιητὲς καὶ πεζογράφους (λ.χ. 96c καὶ Καλλίμαχος δὲ φησιν ὅτι ἡ Ἀφροδίτη τὸν Ἀδωνιν ἐν θριδακίνῃ κρύψειεν, ἀλλήγορούντων τῶν ποιητῶν ὅτι ἀσθενεῖς εἰσι πρὸς ἀφροδίσια οἱ συνεχῶς χρώμενοι θρίδαζι).

Δὲν εἶναι ὅλα τὰ ἐπιγράμματα τῶν οὐμανιστῶν ψυχρὰ ἐργαστηριακὰ κατασκευάσματα. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς «καλλιμάχειους» ἀποκαλύπτουν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀξιοθαύμαστη τεχνικὴ καὶ γνήσιο ποιητικὸ αἶσθημα καὶ χιουῦμορ καὶ πάθη δυσήνια, πού τροφοδοτοῦν τὴν ποίηση. Ὅμως ὅλοι τοὺς βαδίζουν πάνω στὰ παλιὰ χνάρια τῶν πρώτων διδασκάντων, δηλ. τῶν ἐπιγραμματοποιῶν τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας. Ἔτσι θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ διερευνῶνται ἡ καταγωγή καὶ ἡ προϊστορία ὀρισμένων θεμάτων, γιὰ νὰ κρίνεται καὶ ὁ βαθμὸς ἐπιτυχίας τῆς ζήλωσης. Ἐπὶ παραδείγματι, στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Lucius Ducatius Trecañus (σ. 79) «Ligia» (Ah Ligia, ah ne perge fuga contendere Amori: Es pedes, hic alis insequitur geminis) ὑπόκειται τὸ ἀκόλουθο ἐπίγρ. τοῦ Ἀρχίου (Παλ. Ἀνθ. V, 58):

*Φεύγειν δὴ τὸν ἔρωτα κενὸς πόνος· οὐ γὰρ ἀλύξω
πεζὸς ὑπὸ πτηνοῦ πυκνὰ διωκόμενος.*

M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

B o j k a S o k o l o v a. Die albanische Mundart von Mandrica, ἐκδ. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1983. 8ο, σ. 232 (Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Balkanologische Veröffentlichungen herausg. v. N. Reiter, τόμ. 6).

Ἡ Βουλγάρικη Ἀλβανολογία ἐξετάζει τὴν ἀλβανικὴ διάλεκτο τοῦ χωριοῦ Mandrica τῆς Βουλγαρίας.

Ἡ Mandrica βρίσκεται στὸ ΝΑ τμήμα τῆς Βουλγαρίας, ἀνήκει στὸν δῆμο Ivailovgrad τῆς ἐπαρχίας Kărdžali, κοντὰ στὰ τουρκο-ἐλληνικὰ σύνορα, σὲ ἀπόσταση πενήντα χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη. Εἶναι τὸ μοναδικὸ χωριὸ στὴ Βουλγαρία, ὅπου ἀκόμα σήμερα μιλιέται μιὰ ἀλβανικὴ διάλεκτος. Ἡ διάλεκτος αὐτὴ, πού φαίνεται ὅτι ποτὲ δὲν γράφτηκε, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀλβανικῆς διαλεκτολογίας. Προσφέρεται μάλιστα γιὰ συγκρίσεις μὲ

τὴν Ἀλβανικὴ ἀλβανοφώνων χωριῶν τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας, τῆς Οὐκρανίας, καὶ μὲ τὰ ἀρβανίτικα. Ἡ διάλεκτος αὐτὴ ἐξελίχθη κατὰ ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τριῶν ἄλλων γλωσσῶν, τῆς Βουλγαρικῆς, τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Τουρκικῆς.

Οἱ μελέτες ποὺ εἶχαν γραφεῖ μέχρι σήμερα γιὰ τὴν Ἀλβανικὴ τῆς Mandrica εἶναι πολὺ περιορισμένες. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς σύντομες περιγραφές τῶν P. Katzarov καὶ P. Deliradev, ἀπὸ γλωσσικὴ ἀποψη ὑπάρχει μόνο μία μελέτη τῶν Ἀλβανῶν M. Domi καὶ Dh. Shuteriqi, μὲ τῶν ὁποίων τὰ συμπεράσματα δὲν συμφωνεῖ πάντοτε ἢ S.

Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ Mandrica προέρχεται, κατὰ τὴν S., ἀπὸ τὴν λ. μάντρα (= ποιμιστάσιο) καὶ τὴν ὑποκοριστικὴ κατάληξη -ιτσα.

Τὸ 1965 τὸ χωριὸ εἶχε 593 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ 80% μιλοῦσε ἀλβανικά.

Γιὰ τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες σχηματισμοῦ τοῦ χωριοῦ ἢ συγγρ. περιορίζεται στὸ νὰ τονίσει ὅτι ἡ ἱστορία του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ, παρὰ μόνον ἐὰν συσχετισθῇ μὲ τὴ γενικότερη μετακίνηση πληθυσμῶν, Βουλγάρων, Βλάχων, Ἀλβανῶν πρὸς Νότο καὶ Ἀνατολικά, ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως τῆς Ἀλβανίας μέχρι τὸν ΙΘ' αἰῶνα.

Ἡ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι, μὲ βάση τὴ στοματικὴ παράδοση, οἱ κάτοικοι τῆς Mandrica ἤλθαν ἀπὸ τὸ χωριὸ Vithkuqi τῆς Ἀλβανίας. Γιὰ τὴν περιοχὴ ὅμως τοῦ Vithkuqi δὲν ὑπάρχουν γλωσσικὲς μελέτες, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν στὴ σύγκριση τῶν δύο διαλέκτων. Ἡ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀλβανικὴ διάλεκτος τῆς Mandrica ἀνήκει στὴ λεγόμενὴ βόρεια τοσκικὴ καὶ ὅτι παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν τοσκικὴ τῆς περιοχῆς Devoll τῆς Ἀλβανίας.

Στὴ Mandrica πρωτοεγκαταστάθηκαν Ἀλβανοί. Κατόπιν ἤλθαν καὶ Βούλγαροι ἀπὸ τὰ γειτονικὰ χωριά καὶ μὲ τὶς ἀναπόφευκτες ἐπιγαμίαις ὁ πληθυσμὸς ἀναμίχθηκε. Ἔτσι προέκυψε ἡ διγλωσσία τῶν κατοίκων. Ἡ ἐπίδραση τῆς Βουλγαρικῆς στὴ γλώσσα τῶν ἀλβανοφώνων τῆς Mandrica προέκυψε ἀπὸ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές τῶν δύο στοιχείων (ἀλβανικοῦ καὶ βουλγαρικοῦ), τὴ στρατιωτικὴ θητεία καθὼς καὶ τὸ βουλγαρικὸ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ, ποὺ ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1912 κ.έ. Ἡ ἐπίδραση τῆς Βουλγαρικῆς ἐπεκτείνεται στὸ λεξιλόγιο, τὴ φωνητικὴ, τὴ μορφολογία, ἀκόμη καὶ τὴ σύνταξη τῆς Ἀλβανικῆς τῆς Mandrica.

Ἡ ἐπίδραση τῆς Τουρκικῆς ἰδιαίτερα στοὺς ἄντρες ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Τουρκικὴ ἦταν γλώσσα τῶν συναλλαγῶν. Ἐνα μέρος ὅμως τῶν λεξιλογικῶν ἐπιδράσεων τῆς Τουρκικῆς πέρασε στὴ γλώσσα τῶν κατοίκων τῆς Mandrica μέσω τῆς Βουλγαρικῆς.

Ἡ ἑλληνικὴ πάλι γλώσσα ἐπέδρασε ὡς γλώσσα τῶν συναλλαγῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου, ὡς γλώσσα γενικὰ τῆς «ἀγορᾶς», στὴν ὁποία κατέφευγαν οἱ κάτοικοι, γιὰ νὰ πωλήσουν τὰ προϊόντα τους. Ἡ συγγρ. σημειώνει ὅτι μέχρι τὸ 1912 στὴν Mandrica ὑπῆρχαν μόνον ἑλληνικὰ σχολεῖα.

Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ διατήρησαν, φαίνεται, στενὲς σχέσεις καὶ μὲ τὴν Ἀλβανία. Ἡ παραμονὴ μερικῶν κατοίκων στὴν Ἀλβανία καὶ ἡ ἐπανεγκα-

τάστασή τους στην Mandrica μετέφερε νέα αλβανικά στοιχεία στη διάλεκτο.

Σήμερα ή διάλεκτος εξαφανίζεται. Οί νεότερες γενιές με τους μικτούς γάμους και τη μακρά παραμονή τους σε άλλες περιοχές της Βουλγαρίας εγκαταλείπουν την αλβανική διάλεκτο του χωριού τους προς όφελος της Βουλγαρικής, ή οποία αρχίζει να επικρατεί σταθερά.

Ἡ συγγρ. εξετάζει ἐξαντλητικά τὴ φωνητικὴ τῆς αλβανικῆς διαλέκτου. Σχετικὰ μὲ τὸν τονισμό ἡ S. παρατηρεῖ ὅτι αὐτὸς εἶναι δυναμικός, ὅπως καὶ στὴ σημερινὴ Ἀλβανική.

Τὰ τονιζόμενα φωνήεντα σὲ σχέση με τὰ ἄτονα προφέρονται ἰσχυρότερα καὶ συνήθως μακρότερα. Ἡ συνήθως τονισμένη συλλαβὴ εἶναι ἡ παραλήγουσα. Ὁ τόνος παραμένει σταθερὸς στὴν τονισμένη συλλαβή. Τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ δάνεια εἶναι ὀξύτονα (με ἐξαιρέση τὴ λ. *ten hére*). Τὰ τονισμένα φωνήεντα τῆς διαλέκτου τῆς Mandrica δὲν εἶναι μακρά, ὅπως τῆς γκεγκικῆς, ἀλλὰ παρουσιάζουν μέση διάρκεια. Ἀπουσιάζουν ἐπίσης τὰ ρινικὰ φωνήεντα τῆς γκεγκικῆς. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τροπὴ τοῦ *y* σὲ *ju*. Τὸ προθετικὸ *j* συχνὰ ἐμφανίζεται μπροστὰ ἀπὸ τονισμένο *e* στὴν ἀρχὴ τῆς λέξης. Μερικὰ φωνητικὰ φαινόμενα τῆς Ἀλβανικῆς τῆς Mandrica ἐμφανίζονται καὶ στὴν Ἀλβανικὴ τῆς Οὐκρανίας.

Ἐπάρχει ἡ παλαιὰ αλβανικὴ δίφθογγος *uo* ποὺ ἔγινε *vo* (*uo* > *uvo* > *ëvo* > *vo*). Ἐπάρχει ἐπίσης ἡ δίφθογγος *ua* ποὺ με τὸ ἐπενθετικὸ *v* ἔγινε *va* (*ua* > *uva* > *va*).

Γιὰ τὰ σύμφωνα πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ἡ διατήρηση τοῦ *lj* καὶ τῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων *-pl-*, *-bl-*, *-fl-*, *-kl-*, *-gl-*, καθὼς καὶ τῶν *lk*, *lg*, ὅπως καὶ στὰ ἀρβανίτικα. Διατηροῦνται ἐπίσης τὰ συμπλέγματα *mb*, *nt*, *ng*, *ngj*.

Στὴ συνέχεια ἡ S. ἐξετάζει διεξοδικὰ διάφορα φωνητικὰ φαινόμενα τῆς διαλέκτου (μεταφωνία, ἀποφωνία, ἀπουράνωση, ἀφομοίωση, ρωτακισμό, ἀφαίρεση κ.ἄ.). Ἐξαντλητικὰ ἐπίσης ἐξετάζει καὶ τὴ μορφολογία τῆς διαλέκτου. Μετὰ ἀπὸ σύντομη ἐπισκόπησι μερικῶν συντακτικῶν ἰδιαιτεροτήτων καὶ τῆς συνθέσεως, ἡ S. ἐκδίδει στὸ τέλος μερικὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ λαϊκὲς ἀφηγήσεις σὲ πεζὸ λόγο τῆς Mandrica.

Ἡ συγγρ. ἔπρεπε νὰ ἐξετάσει ἀναλυτικότερα τὶς ἱστορικὲς συνθήκες σχηματισμοῦ τοῦ χωριοῦ Mandrica καὶ νὰ ἀναζητήσῃ ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ χωριοῦ ἔχοντας ἐδῶ ὡς πρότυπο τὴν ὑποδειγματικὴ ἐργασία τοῦ C. Tagliavini γιὰ τὴν Ἀλβανικὴ τοῦ Borgo Erizzo (ἐργασία ποὺ ἐσφαλμένα ἀποδίδεται στὸν πίνακα βιβλιογραφίας). Ἡ S. ἐντελῶς ξαφνικὰ καὶ χωρὶς νὰ παραπέμψει πούθενά ὁμιλεῖ γιὰ ἐγκατάσταση Ἀλβανῶν ἀπὸ τὴ Μάντρα (Ἀττικής;) στὴ Mandrica καὶ τὸ ἀντίστροφο.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς τροπῆς τοῦ *y* σὲ *ju* με ἀποκλειστικὴ ἐπίδραση τῆς Βουλγαρικῆς δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀπόλυτα σωστή. Τὸ φαινόμενο παρουσιάζει καὶ ἡ Ἀλβανικὴ Γραμματικὴ τοῦ Βηλαρά, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν Ἀλβανικὴ νοτίων περιοχῶν τῆς Ἀλβανίας (π.χ. *atyre* > *atjure*, *aty* > *atju*, *pyet* > *pjuetë*).

Ἡ S. συχνὰ ἐρμηνεύει φωνητικὰ φαινόμενα τῆς διαλέκτου με ἐπίδραση τῆς

Βουλγαρικής χωρίς να θεμελιώνει και να ἐπεξηγεῖ τὴν ἐπίδραση αὐτή. Ἡ ἐξαφάνιση π.χ. τοῦ ἰσχυρὰ παλλόμενου φθόγγου *ri* με ἐπίδραση τῆς Βουλγαρικής δὲν πείθει ἀπόλυτα, γιὰ τὸν λόγο ὅτι καὶ στὴν Ἀλβανία παρατηρεῖται τὸ ἴδιο φαινόμενο¹.

Τέλος ἡ δημοσίευση δύσκολων διαλεκτικῶν, δημοτικῶν κειμένων με πολλές ξένες ἐπιδράσεις χωρίς ἐρμηνεία ἢ ἔστω λεξιλόγιο «ἀγνώστων λέξεων» πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς αἰσθητὴ παράλειψη.

Οἱ μικρὲς αὐτὲς παρατηρήσεις δὲν μειώνουν τὸ ἔργο τῆς S., πὺ εἶναι γραμμένο μεθοδικά, ἐξαντλεῖ σχεδὸν τὸ θέμα πὺ πραγματεύεται, καὶ ἀποτελεῖ πολύτιμη συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἀλβανικῆς (συγκριτικῆς) διαλεκτολογίας.

ΤΙΤΟΣ Π. ΓΙΟΧΑΛΑΣ

C. Kavafis, Eiz tò φῶς τῆς ἡμέρας. Un racconto inedito a cura di *Renata Lavagnini*, Palermo 1979. 8ο, σ. 60. (Univ. di Palermo. Institut. di Filol. greca. Quaderni 8).

Τὸ νεανικὸ αὐτὸ ἀφήγημα τοῦ Κ. Καβάφη ἀνήκει στὴ λεγόμενη φανταστικὴ λογοτεχνία. Ὁ φίλος τοῦ ποιητῆ Ἀλέξανδρος Α. (= Μικὲς Ράλλης;) ἀφηγεῖται πῶς ἔχασε τὴν εὐκαιρία τῆς ζωῆς του νὰ γίνεῖ πλούσιος, ὅταν τοῦ παρουσιάστηκε ἓνα φάντασμα στὸ δωμάτιό του — ἓνας σαραντάρης με μαῦρα ροῦχα, ψάθινο καπέλλο καὶ δαχτυλίδι κοσμημένο με μεγάλο σμαράγδι— καὶ τοῦ πρότεινε νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τὴν ἀνόρυξη ἑνὸς θησαυροῦ. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν τόλμησε νὰ συναντήσῃ τὸν ἀλλόκοτο ἐπισκέπτη στὸ ραντεβουὺ πὺ τοῦ εἶχε δώσει ἓνα ἀπόγευμα σὲ καφενεῖο τῆς Ἀλεξάνδρειας. Μόλις εἶδε ἀπὸ τὴν ἄμαξα πὺ ἐπέβαινε τὸν ἐπισκέπτη στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, ἔφυγε ἔντρομος καὶ ζήτησε καταφύγιο στὸ σπίτι κάποιου φίλου του, ὅπου ἔμεινε καὶ γιὰ μέρες ψηνόταν στὸν πυρετό.

Δροσερὸ καὶ φρικιαστικὸ ἀφήγημα, ὅπου ἀπαντοῦν σὲ σπερματικὴ μορφή ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἔμμονες ιδέες τοῦ ποιητῆ, καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀφηγηματικὰ του τεχνάσματα, τὰ ἰδιόλεκτα καὶ τὰ μοτίβα τοῦ κατοπινοῦ του ἔργου.

Ἡ R. Lavagnini ἐξέδωσε με ἐπιμέλεια τὸ κείμενο καὶ τὸ μετέφρασε λαμπρά. Στὴν ἐπιλογικὴ τῆς σημείωση (σ. 33 κ.έ.) προσδιορίζει τὴ «θέση στὴ ζωὴ» (*Sitz im Leben*) τοῦ ἔργου, ἀποκρυπτογραφεῖ πρόσωπα καὶ πράγματα, σαφηνίζει τὸν Καβάφη ἐκ τοῦ Καβάφη καὶ ἀναζητεῖ (σ. 46 κ.έ.) τὰ πρότυπά του: E. T. A. Hoffmann, Baudelaire, Keats, Φιλόστρατο. Ὑποθέτω ὅτι ὁ Καβάφης θὰ πρέπει

1. J. Gjinari, *Buletin* (1957), τεῦχ. 1, 114, 115. M. Totoni, *St. Fil.*, (1966), τεῦχ. 1, 91.

νά είχε διαβάσει σὲ γαλλικὴ μετάφραση καὶ τὶς φανταστικὲς ἱστορίες τοῦ I. S. Turgenjew, καθὼς καὶ τοὺς προδρόμους τοῦ λεγόμενου «μαύρου» μυθιστορήματος (Horace Walpole, Ann Radcliffe). Ἔστω καὶ σύντομο τὸ λαμπρὸ αὐτὸ δοκίμιο τῆς R. Lavagnini ἀποκαλύπτει εὐρυμάθεια, εὐαισθησία καὶ βαθιὰ γνώση τῆς καβαφικῆς φιλολογίας.

Δύο ἐρωτήματα μόνο, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν καὶ ὡς προτάσεις γιὰ περαιτέρω ἔρευνα: 1. Μήπως τὸ ἀφήγημα (χρόνος σύνθεσης κατὰ τὴν Lav. τὸ 1896) εἶναι ὁ προάγγελος τοῦ «Che fece... il gran rifiuto» (χρόνος σύνθεσης τὸ 1899· βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *Κ. Π. Καβάφης, Ἀνέκδοτα Ποιήματα*, σ. 112 καὶ 126); Καὶ στὰ δύο ἔργα τὸ στημονικὸ θέμα εἶναι ἡ ἄρνηση ποὺ γίνεται ἀπὸ δειλία («Εἰς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας» σ. 30: ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησα. Δὲν ἐτόλμησα καὶ δὲν τὸ μετανοῶ. Πρβ. «Che fece...» στ. 6 ὁ ἀρνηθεὶς δὲν μετανοιώνει) καὶ ποῦ, παρόλο ποὺ εἶναι σωστή, ἐντούτοις («καταβάλλει» τὸν δειλό. 2. Μήπως τὸ μυστηριῶδες δακτυλίδι, ποὺ θυμίζει τὸ δακτυλίδι τοῦ Γύγῃ (Διογ. ΠΙ, 99. Πλατ. Πολ. 612 b), καὶ ἰδίως ἡ σμαραγδένια πέτρα του, ἔχουν ἓνα λαθάνοντα συμβολισμό; Καὶ οἱ ἄλλοι πολύτιμοι καὶ ἡμιπολύτιμοι λίθοι στὴν καβαφικὴ ποίηση θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, δηλαδὴ ἂν ὁ ποιητὴς τοὺς δίνει συμβολικὲς διαστάσεις. Πάντως τὸ σμαράγδι θεωρεῖται ὡς ἰσχυρὸ φυλακτήριο καὶ σὲ παλιότερες ἐποχὲς πίστευαν ὅτι προερχόταν ἀπὸ τὴν κόλαση καὶ ὅτι εἶχε τὴν ιδιότητα νὰ προσφάσσει ἀπὸ τὰ κακὰ πνεύματα (βλ. Ph. Schmidt, *Edelsteine. Ihr Wesen und ihr Wert bei den Kulturvölkern*, Bonn 1948, σ. 48) ἀλλὰ καὶ τὰ προσκαλεῖ. Στὸν χριστιανικὸ κόσμο ἐπίσης θεωρεῖται σύμβολο ἀθανασίας (βλ. *Herder Lexikon. Symbole*, Freiburg im Breisgau 1978, σ. 155).

Μ. Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

Catalogi Manuscriptorum Graecorum qui, in Periodico «Νέος Ἑλληνομνήμων» olim publici iuris facti, adhuc usui sunt, volumen primum accuraverunt José Declerck, Jacques Noret, Constant De Vocht. Publicaties van de redactie van het Corpus Christianorum, Series Graeca, Leuven-Bruxelles 1981, Redactie van het Corpus Christianorum, Edit. Culture et Civilisation, 80 [διατηρεῖται ἡ σελίδωση τοῦ *Νέου Ἑλληνομνήμωνος*].

Ἡ παλαιογραφία τὰ τελευταῖα χρόνια, μὲ τὴ συμβολὴ καὶ τῆς τεχνολογίας, ἐπιτέλεσε μεγάλες προόδους καὶ ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων ἔγινε λεπτομερειακὴ καὶ πολὺπλευρῆ, τόσο στὰ περιεχόμενα ὅσο καὶ στὴν ἐξωτερικὴ μορφή τῶν κωδίκων. Ἡ χρησιμοποίηση τῶν φωτοαντιγράφων, καθὼς καὶ ἡ μικροφωτογράφηση χιλιάδων ἑλληνικῶν κωδίκων, δίνει σήμερα τὴ δυνατότητα στοὺς ἐρευνητὲς νὰ μελετοῦν στὰ γραφεῖα τοὺς χειρόγραφα ἀκόμη καὶ ἀπομακρυσμένων

συλλογῶν. Ὡστόσο, οἱ περιγραφές χειρογράφων ἀπὸ παλαιότερους παλαιογράφους δὲ θὰ πᾶψουν νὰ εἶναι ἡ πρώτη ἀναφορὰ τῶν μελετητῶν. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν παλαιότερων αὐτῶν καταλόγων μὲ νεότερους καὶ σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες ἀπαιτήσεις τῆς παλαιογραφίας, εἶναι βέβαια αἴτημα ἐπιτακτικὸ πού ἐπανελημμένα τονίστηκε σὲ Διεθνή Βυζαντινολογικὰ καὶ Παλαιογραφικὰ Συνέδρια¹. Ἡ πραγματοποίησή του ὁμως καὶ μεγάλο μόχθο καὶ χρόνια πολλὰ θὰ ἀπαιτήσει.

Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀνατυπώσεις παλαιῶν καὶ δυσεύρετων καταλόγων ἑλληνικῶν χειρογράφων, καὶ σημαντικῶν παλαιογραφικῶν ἔργων, ἔχουν προσφέρει τὰ τελευταῖα χρόνια μεγάλη βοήθεια στοὺς ἐρευνητὲς καὶ διευκόλυναν τὴ μελέτη τῶν κλασικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔργων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς γραμματείας. Δυσεύρετα παλαιότερα ἔργα, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ Παλαιογραφία τοῦ εἰσηγητῆ τῆς ἐπιστήμης Montfaucon ἢ οἱ κατάλογοι χειρογράφων τῆς Φλωρεντίας τοῦ A. M. Bandini, ἔχουν ἀνατυπωθεῖ καὶ βρίσκονται τῶρα στὰ ράφια ἐκατοντάδων βιβλιοθηκῶν².

Ἡ πρόσφατη δημοσίευση τοῦ A' τόμου καὶ ἡ ἐξαγγελία τῆς ἀνατύπωσης ὅλων τῶν περιγραφῶν χειρογράφων πού ὁ καθηγητὴς Σπυρίδων Π. Λάμπρος δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ *Νέος Ἑλληνομνήμων* (στὸ ἐξῆς NE) ἀποτελεῖ ἔργο πού χαιρετίζεται ἀπὸ κάθε μελετητή.

Στὸν NE δημοσίευσε ὁ Λάμπρος σὲ συνέχειες περιγραφὲς χειρογράφων τῶν συλλογῶν πού σχηματίστηκαν στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ

1. Βλ. A. Dain, Rapport sur la Codicologie Byzantine, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, VI, München 1958. Βλ. ἐπίσης C. Gianelli, Korreferat zu A. Dain, Rapport sur la Codicologie Byzantine, ὁ.π., σ. 52-55. H. Hunger, Korreferat zu A. Dain, Rapport sur la Codicologie Byzantine, ὁ.π., σ. 56-59. Πρβ. καὶ τὴ συζήτηση γιὰ τὸ θέμα αὐτό, *Diskussionbeiträge zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress*, München 1961, σ. 103-105. M. Richard, Les inventaires de manuscrits grecs, État de la question, *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, München 1960, σ. 511-514. J. Karayannopoulos, Bericht über Paläographie, Kodikologie und Diplomatik in Rahmen der Byzantinistik, *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, III, Bucuressti 1976, σ. 13-21. Τοῦ ἴδιου, Παλαιογραφία, κωδικολογία καὶ διπλωματικὴ εἰς τὰ πλαίσια τῶν Βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν τῶν ἐτῶν 1966-1971, *Βυζαντινὰ* 4 (1972) 156-176. Βλ. ἐπίσης *La Paléographie Grecque et Byzantine*, Colloques Internationaux du C.N.R.S. No 559, Paris 1977, σ. 536-539. P. Canart, Nouvelles recherches et nouveaux instruments de travail dans le domaine de la codicologie, *Scrittura e Civiltà* 3 (1979) 267-307, ὅπου καὶ ἄλλη σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης *Griechische, Kodikologie und Textüberlieferung*, ὑπὸ D. Harlfinger, Darmstadt 1980. R. Browning, Projects in Byzantine Philology, *Akten, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, I. Teil, *Hauptreferate*, *JÖB* 31/1 (1981) 70. Τὸ θέμα τῆς ἐκδόσεως τῶν καταλόγων χειρογράφων καὶ ἡ πρόοδος σ' αὐτὸ παρουσιάστηκαν πρόσφατα στὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριο Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας καὶ Κωδικολογίας (Berlin-Wolfenbüttel, 17-21 Ὀκτωβρίου 1983).

2. B. de Montfaucon, *Palaeographia graeca*, Paris 1708 ('Ανατ. Farnborough 1970). A. M. Bandini, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, I-III, Florence 1764-1770 ('Ανατ. Leipzig 1961).

κράτους και μάλιστα στις βιβλιοθήκες τῆς Βουλῆς, τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, στὴ συλλογὴ Α. Κολουβά και ἄλλες ἰδιωτικῆς συλλογές³. Δὲ λείπουν ὅμως περιγραφὲς μικρῶν μοναστηριακῶν ἢ ἰδιωτικῶν συλλογῶν, τὶς ὁποῖες ἐπισκέφθηκε σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἀκόμη, περιλαμβάνονται στὸν *NE* περιγραφὲς χειρογράφων ἀπὸ διάφορες βιβλιοθῆκες τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς «Ἀνατολῆς» ποὺ εἴτε δὲν εἶχαν ὡς τότε περιγραφεῖ εἴτε ἢ περιγραφὴ τους ἦταν ἔλλιπής.

Αὐτῶν τῶν καταλόγων χειρογράφων γίνεται ἡ ἀνατύπωση. Οἱ ἐπιμελητὲς τοῦ ἔργου ἀναφέρουν στὸν πρόλογο τοῦ Α' τόμου τους ὅτι σκοπεύουν νὰ ἀνατυπώσουν ὅλες τὶς περιγραφὲς χειρογράφων ποὺ βρίσκονται στοὺς 21 τόμους τοῦ περιοδικοῦ *NE*, τὸ ὁποῖο εἶναι σπάνιο ἢ ἔλλιπες σὲ ὀρισμένες βιβλιοθῆκες. Ἐλπίζουν ἔτσι νὰ προσφέρουν βοήθεια στοὺς ἐκδότες κειμένων καὶ στοὺς μελετητὲς χειρογράφων μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν διασκορπισμένων στὸν *NE* καταλόγων χειρογράφων.

Στὸν πρόλογο τοῦ Α' τόμου ἐξαγγέλλεται τὸ περιεχόμενο καὶ τῶν δύο ἄλλων τόμων μὲ τοὺς ὁποίους θὰ συμπληρωθεῖ τὸ ἔργο. Ἐτσι ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει τοὺς καταλόγους καὶ τὶς περιγραφὲς χειρογράφων τῶν τόμων 1-8 (1904-1911) τοῦ *NE*. Ὁ δεῦτερος τόμος θὰ περιλαμβάνει τοὺς καταλόγους καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιγράφονται στοὺς τόμους 9-21 (1912-1927) τοῦ περιοδικοῦ. Τέλος, ὁ τρίτος τόμος θὰ περιέχει τὸν γενικὸ πίνακα (*index général*), ὁ ὁποῖος καὶ θὰ ἀντικαταστήσει κατὰ τρόπο πληρέστερο τὸ γενικὸ εὐρετήριο τοῦ *NE* ποὺ ἐτοιμάστηκε τὸ 1930. Στὴν ἀνατύπωση παραλείφθηκαν μεμονωμένοι κώδικες γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν καλύτερες μεταγενέστερες περιγραφὲς ἢ ποὺ ἔχουν ἀνατυπωθεῖ ἀπὸ ἄλλους⁴. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς ἀναφέρονται στὸν πρόλογο.

Ἄς μοῦ ἐπιτραποῦν ὅμως μερικὲς μικρὲς παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἀνατύπωση τοῦ πρώτου αὐτοῦ τόμου:

Παρόλο ποὺ εἶναι γνωστό, ἴσως χρειάζοταν νὰ ἀναφερθεῖ στὸν τίτλο τὸ ὄνομα τοῦ Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου ὡς συγγραφέα τῶν περιγραφῶν τῶν χειρογράφων καθὼς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἄλλων μελετητῶν, στίς λίγες περιπτώσεις ὅπου ἡ παλαιογραφικὴ περιγραφή ἀνήκει σὲ μαθητὲς καὶ φίλους τοῦ Λάμπρου⁵. Κι αὐτὸ γιὰ τὴν ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ παραμεριστεῖ ὁ *NE*, παρὰ

3. Ὁ Σπ. Λάμπρος ἐξέδωσε ὅσο ζοῦσε τοὺς τόμους 1-14 τοῦ *NE* (1904-1917). Τὸ περιοδικὸ συμπληρώθηκε μὲ τὰ κατάλοιπά του μετὰ τὸν θάνατό του (†23 Ἰουλίου 1919), τόμοι 15-21 (1921-1926). Τὸ γενικὸ εὐρετήριο ἐτοιμάστηκε τὸ 1930 μὲ ἐπιμέλεια Γ. Χαριτάκη.

4. Βλ. εἰσαγωγή, σ. <II-IV>. Chr. Samberger, *Catalogi Codicum qui in minoribus Bibliothecis Italicis asservantur*, I-II, Lipsiae 1965, 1968, τόμ. 1, σ. 473-481 (ἀνατ. ἀπὸ τὸν *NE* 6, 1909, 68-76).

5. Τὶς παλαιογραφικὲς περιγραφὲς ἄλλων μνημονεύει βέβαια καὶ ὁ Λάμπρος. Βλ. π.χ. Οἱ ἐν Κοζάνη ἐλληνικοὶ κώδικες, *NE* 5 (1908) 327-28, ὑπὸ Ε. Διάφη, Ἡ παρσιακὴ συλλογὴ σιγιλλίων, *NE* 7 (1910) 344-47 καὶ 8 (1911) 237-38, ὑπὸ Σ. Κουγέα.

τὴν πρόσφατη ἀνατύπωσή του (Ἀθήνα 1969), ἐξαιτίας τῆς ἀνατύπωσης αὐτῆς κι ἔτσι οἱ μελλοντικοὶ ἐρευνητὲς θὰ ἀναζητοῦν τὸ συντάκτη αὐτῶν τῶν καταλόγων χειρογράφων.

Ἀκόμη ἡ χρησιμοποίηση μιᾶς νέας σελίδωσης στὴν κάτω ὠα, ὅπως υἱοθετήθηκε καὶ στὶς ἀνατυπώσεις χειρογράφων τῶν μικρῶν ἰταλικῶν συλλογῶν ἀπὸ τὴν Christa Samberger⁶, θὰ ἦταν χρήσιμη γιὰ τοὺς ἀνατυπωμένους τόμους. Θὰ μπορούσαν ἔτσι οἱ ἐπιμελητὲς νὰ δώσουν καλύτερα τὸν πίνακα περιεχομένων καὶ ἀρίθμηση στὸν πρόλόγό τους.

Ἐνα ἄλλο θέμα σχετικὸ μὲ τὴ σελίδωση καὶ τὴν αὐστηρὴ τήρηση τῆς ἀνατύπωσης κατὰ τόμους τοῦ *NE* εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπιμελητὲς ἀναγκάζονται νὰ παρεμβάλλουν στὶς περιγραφὲς τῶν μεγάλων συλλογῶν ἄλλες περιγραφὲς χειρογράφων. Ἐτσι, διακόπτεται γιὰ παράδειγμα ἡ περιγραφή τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ἀπὸ παρεμβολὴ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ (τόμος Α΄, σ. 372-73) ἢ ἡ περιγραφή τῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας διακόπτεται στὸ τέλος τοῦ Α΄ τόμου στὸν κώδικα 206, καὶ κανεὶς θὰ ἀναζητᾷ στὸ μέλλον τὸν Β΄ τόμο τῆς ἀνατύπωσης γιὰ τοὺς ἄλλους κώδικες τῆς συλλογῆς αὐτῆς. Ὑστερα, ἡ ἀνατύπωση τοῦ «ἔπειτα ἢ συνέχεια» θὰ μπορούσε νὰ ἀπαλειφθεῖ, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ συνέχεια εἶναι στὴν ἐπόμενη σελίδα.

Γενικά, κατὰ τὴν ἀποψή μας, ἡ δομὴ τοῦ ἔργου θὰ ἦταν ἴσως καλύτερη, ἀν προηγείτο ἡ ἀνατύπωση τῶν μεγάλων συλλογῶν ποὺ περιγράφονται στὸν *NE* (Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, συλλογὴ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας κτλ.). Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν συλλογῶν αὐτῶν νὰ ἀνατυπώνονταν ὡς μέρος Β΄ οἱ μεμονωμένες περιγραφὲς χειρογράφων ποὺ περιλαμβάνονται συνήθως, ὄχι ὅμως πάντοτε, στὰ «Σύμμικτα» τοῦ *NE*. Ἡ σελίδωση θὰ μπορούσε νὰ μείνει ὅπως ἔχει τώρα στὸ ἄνω μέρος τῶν σελίδων, ὅπου γίνεται καὶ ἀναφορὰ στοὺς τόμους τοῦ *NE*. ἐνῶ στὸ κάτω μέρος θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ νέα σελίδωση στοὺς δύο ἀνατυπωμένους τόμους. Διὰ τὴν ἐξάλλου σελίδωση θὰ ἔχει καὶ ὁ τόμος τοῦ γενικοῦ εὔρετηρίου.

Οἱ δευτερεύουσες αὐτὲς παρατηρήσεις καθόλου δὲ μειώνουν τὴ χρησιμότητα τοῦ ἔργου γιὰ τοὺς ἐρευνητὲς καὶ ἀξίζει ἔπαινος στοὺς ἐπιμελητὲς του, ποὺ σὲ πολλὲς περιπτώσεις παρακολουθοῦν τὴν τύχη τῶν χειρογράφων καὶ μετὰ τὴν περιγραφή τους ἀπὸ τὸν Λάμπρο. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἀνατύπωσης καὶ ἡ προετοιμασία τοῦ πολύτιμου εὔρετηρίου θὰ δώσουν νέα ὠθηση στὴ μελέτη τῶν χειρογράφων καὶ ἰδιαίτερα τῶν Ἀθηναϊκῶν συλλογῶν ποὺ ὁ Σπυρίδων Π. Λάμπρος περιέγραψε στὸν *NE*.

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

6. Ὁ.π. σημ. 4.

Ντίνος Χριστιανόπουλος: Λογοτεχνικά βιβλία και περιοδικά που τυπώθηκαν στη Θεσσαλονίκη (1850-1950). Πρώτη καταγραφή. Ανάτυπο από το περιοδικό Διαγώνιος 1980/4, 1-24. 2. Ελληνικές εκδόσεις στη Θεσσαλονίκη επί Τουρκοκρατίας (1850-1912). Πρώτη καταγραφή. Ανάτυπο από το περιοδικό Διαγώνιος, αριθμ. 6, Σεπτ. Δεκ. 1980, 1-29.

Παρουσιάζουμε εδώ δύο από τις τελευταίες μελέτες του λογοτέχνη και κριτικού Ντίνου Χριστιανόπουλου, άψογες στην ερευνητική των πηγών, πλούσιες σε αποτελέσματα, και που δίνουν μια νέα διάσταση στην άγνωστη σε πολλά σημεία πνευματική κίνηση του βόρειου Ελληνισμού στα χρόνια 1850-1950. Έτσι, στο πρώτο του μελέτημα, ο συγγρ. μάς δίνει μian πρώτη κατάθεση για την κυκλοφορία του ελληνικού λογοτεχνικού βιβλίου και των περιοδικών στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1850-1950. Το 1850 είναι, άλλωστε, η χρονιά κατά την οποία ιδρύεται στην πόλη αυτή το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο, ενώ ακόμη συνεχίζεται η οδυνηρή (αλλά παραπαίουσα ήδη) Τουρκοκρατία με την ίδρυση του τυπογραφείου αρχίζει δειλά-δειλά στην αρχή και η έκδοση βιβλίων, περιοδικών και εφημερίδων, από τις οποίες μερικές έκλεισαν με την επέμβαση των τουρκικών αρχών. Σύμφωνα με τις έρευνες του συγγρ., στην περίοδο 1850-1950 κυκλοφόρησαν 110 ποιητικές συλλογές και 6 ποιητικές μεταφράσεις, 84 διηγήματα, μυθιστορήματα και πεζογραφήματα, και 19 μεταφράσεις, καθώς επίσης και 64 μελέτες-δοκίμια και 7 μεταφράσεις ξενόγλωσσων δοκιμίων, 21 θεατρικά έργα και 7 μεταφράσεις ξένων θεατρικών έργων, 19 εκδόσεις παιδικού βιβλίου και μία μετάφραση ξένου παιδικού βιβλίου. Στην ίδια πάντα περίοδο κυκλοφόρησαν 16 λογοτεχνικά περιοδικά και άλλα 9 με όχι καθαρά λογοτεχνικό περιεχόμενο, καθώς επίσης και 7 ημερολόγια.

Στην όλη πνευματική κίνηση της Θεσσαλονίκης ξεχώρισαν αρκετοί άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών, που σημάδεψαν με το όλο τους έργο την κατοπινή πορεία των πολιτιστικών μας πραγμάτων: ο Αιμίλιος Ριάδης, ο Γιωσέφ Ελιγιά, ο Γιάννης Αποστολάκης, ο Στ. Κυριακίδης, ο Γ. Θέμελης, ο Β. Δεδούσης, ο Π. Σπανδωνίδης, ο Αλκ. Γιαννόπουλος, ο Γ. Δέλιος, ο Β. Ν. Τατάκης, η Ζωή Καρέλλη, ο Νίκος - Γαβριήλ Πεντζίκης, ο Γ. Βαφόπουλος, ο Τ. Βαρβιτσιώτης, ο Μ. Αναγνωστάκης είναι μερικοί από τους γνωστότερους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το Παράρτημα, όπου ο συγγρ. καταγράφει τα λογοτεχνικά βιβλία και περιοδικά που τυπώθηκαν στις μακεδονικές πόλεις Βέροια, Δράμα, Έδεσσα, Καβάλα, Καστοριά, Κοζάνη, Μοναστήρι, Σέρρες, Φλώρινα και που, πάντα για την περίοδο που μας αφορά, φτάνουν στα 52. Να σημειωθεί ακόμη πως σε μερικές από τις πόλεις αυτές κυκλοφορούσαν και περιοδικά ο συγγρ. σημειώνει 6 περιοδικά που κυκλοφόρησαν στη Δράμα, τη Ν. Ζίχνη, την Καβάλα, την Κοζάνη και τη Βέροια.

Το δεύτερο πόνημα του Ντίνου Χριστιανόπουλου είναι μια πρώτη καταγραφή των εκδόσεων που φάνηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1850-1912, και που ανέρχονται στις 194. Ένας πρώτος απολογισμός ανεβάζει τις εκδόσεις αυτές στις 250· κατά συνέπεια στο παρόν μελέτημα καταγράφονται

τα 2/3 των εκδόσεων αυτών, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται οι σχολικές εκδόσεις, που ήταν πάρα πολλές στην περίοδο αυτή (και ιδιαίτερα στο διάστημα 1890-1912): οι 194 εκδόσεις πρέπει να έγιναν στη Θεσσαλονίκη, μολονότι ενίοτε αναγράφουν ως τόπο έκδοσής τους τη Λιψία και την Αθήνα, γεγονός που οφείλεται στο φόβο των εκδοτών απέναντι στον κατακτητή και στην αντίδραση του τελευταίου απέναντι στο εθνικό περιεχόμενο ορισμένων δημοσιευμάτων. Στην ίδια περίοδο έκαναν την εμφάνισή τους 3 περιοδικά και 8 εφημερίδες. Στο Παράρτημα ο Ντίνος Χριστιανόπουλος παραθέτει τις ελληνικές εκδόσεις που φάνηκαν σε άλλες μακεδονικές πόλεις, αρχίζοντας από την έκδοση του αγιορείτικου τυπογραφείου (1759), που θεωρείται το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο της Μακεδονίας: πρόκειται για την *Εκλογή Ψαλτηρίου*, με χορηγό τον αρχιμανδρίτη της Λαύρας Κοσμά Επιδαύριο και τυπογράφο τον Θάσιο Σωτήρη Δούκα. Στο Άγιον Όρος τυπώθηκε πολύ αργότερα, το 1863, και ένα ακόμη βιβλίο, η *Αθωνιάς*. Αρκετά πλούσια ήταν η τυπογραφική δραστηριότητα στην παλαιά βυζαντινή πόλη Μελένικο, κατά την περίοδο 1838-1843, με επικεφαλής την κυριαρχούσα φυσιογνωμία του λογίου Δημ. Καλαβακίδη, που τύπωσε εκεί 7 βιβλία. Στις Σέρρες, και στα χρόνια 1878-1879, τυπώθηκαν 4 βιβλία, στο Μοναστήρι 3 (1910-1912). Χρήσιμος, είναι, τέλος, ένας αρκετά σημαντικός πίνακας που μας δίνει ο συγγρ. για τα τυπογραφεία στη Μακεδονία: στο Άγιον Όρος 2, στο Μελένικο 1, στη Θεσσαλονίκη 15, στις Σέρρες 2, στο Μοναστήρι 2.

Η Θεσσαλονίκη λοιπόν παρά τις τραγικές περιπέτειές της (σκληρή και μακράιωνη Τουρκοκρατία, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η επανάσταση της Άμυνας, η πυρκαγιά) αγωνίστηκε και κατόρθωσε, παρά την αντιξοότητα των καιρών, να δημιουργήσει το πνευματικό και λογοτεχνικό της πρόσωπο. Κύρια και πρώτη έκφραση το βιβλίο και οι φορείς του.

Οι δύο αυτές μικρές, αλλά πολύ περιεκτικές, εργασίες του Ντίνου Χριστιανόπουλου αποδεικνύουν την προσπάθεια του βόρειου Ελληνισμού για τη δημιουργία της πνευματικής του φυσιογνωμίας μέσα από πολλές και ποικίλες δυσχέρειες. Εκδόσεις, βιβλία, περιοδικά, τυπογραφεία, λόγιοι αποτελούν πάντως θέματα για περαιτέρω συνθετικότερη έρευνα που χρειάζεται να γίνει από τον συγγρ. ή από άλλους μελετητές.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ